

Kürt Mirliklerinde Statü, İdari Yapı ve Kurumlar Status

Dr. Öğr. Yakup AYKAÇ

Van YYÜ Üniversitesi - Yaşayan Diller Enstitüsü \Türkiye.

Güven Aytaç AYKAÇ

Yüksek Lisans Öğrencisi - Van Yüçüncü Yıl Üniversitesi \Türkiye.

Özet:

Kürt mirlikleri XIV. yüzyılın ilk dönemlerinden itibaren bulundukları coğrafyalarda iktidar olmuşlardır. Komplike olmayan birer devlet formunda tarih sahnesinde yerini alan Kürt mirlikleri çeşitli dönemlerde farklı statüler altında hükûmranlıklar kurmuşlardır. Elbette sözkonusu iktidarlık yapısı, mirliklere idari yönden birtakım yapı ve kurumların tesis edilmesini gerektirmiştir. Bu yönüyle İslam coğrafyasında bulunan diğer devlet ve benzeri hükûmetler gibi, Kürt mirlikleri de kendi iktidarını meşru kılmak ve hâkimiyetlerini pekiştirmek amacıyla birçok aygıtı başvurmuşlardır. Bu mirlikler idari yapının yanında benzer şekilde çeşitli kurumlar da tesis etmişlerdir. Bu çalışmada Kürt mirliklerinin statüsü, idari yapısı ve kurumları açısından genel bir çerçevede tasvir edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: *Kürt Mirlikleri, Statü, İdari Yapı, Eğitim Kurumları, Dini Kurumlar.*

Giriş:

İslam tarihi içerisinde diğer milletler gibi Kürtler de ilkin *Tevayifu'l-Mulûk* olarak adlandırılan hükûmetler şeklinde ortaya koymuşlardır ki bu dönem X ve XI. yüzyıllara denk gelmektedir. Kürt tarihinde ise hanedanlıklar olarak isimlendirilen bu hükûmetlerden bazılarını Şeddadiler, Mervaniler, Revvadiler, Hasanveyhiler ve Fedleveyhiler şeklinde belirtebiliriz. Nitekim mezkur hanedanlıkların XI. yüzyılın sonlarında ortadan kalmasının ardından Kürt tarihi içerisinde devlet statüsünde Eyyubiler tarih sahnesinde yerini almıştır. Yaklaşık bir asır kadar süren Eyyubilerin iktidarı güçlü olduğu kadar kısa da olmuştur. Eyyubilerin ortadan kalkması ve sonrasında Kürtler açısından bir süre devam eden iktidar boşluğunun ardından nihayet Kürt mirlikleri, Kürtlerin yoğun bir şekilde hakim yaşadıkları coğrafyalarda tarih sahnesinde yerini almıştır.

Kürt mirlikleri elbette kendinden önce çeşitli coğrafyalarda iktidarını tesis eden Kürt iktidarlardan ve bunun yanı sıra kendi bölgelerinde hüküm süren çeşitli iktidar kurumlarından miras aldıkları kurumları ya olduğu gibi yada geliştirerek devam ettirmişlerdir. Kürt mirlikleri ilk kuruldukları dönem olarak kabul edilen XIV. yüzyılın başlarından Çaldıran Savaşına (1514) kadar olan süreçte kesintili de olsa bağımsız bir statüye sahip olmuşlardır. Nitekim Şeref Han-ı Bitlisi, Kürtlerin gözüyle Kürt iktidarlarını statülerine göre tasnif edince bağımsız olanlar, kendi adına sikke kestirip hutbe okutanlar ve sikke kestirmeyen ve hutbe okutmayan mirlikleri olarak tasnif etmiştir. Ancak Çaldıran Savaşıyla birlikte büyük çoğunluğu Osmanlı Devleti hakimiyeti altına girince bu devletin idari yapısı altında yeniden Osmanlı Kanunnamelerine göre düzenlenerek Klasik Osmanlı

Sancakları, Ekrad Sancakları (Yurtluk-Ocaklık) ve Hükûmet Sancakları adı altında üç kısma ayrılmıştır. Belli bir statü altında idari birer sisteme de sahip olan Kürt mirliklerinin yönetici sınıfının başında ‘mir’ unvanıyla hükümdar ailesinden gelen biri idare etmiştir. Kürt mirliklerinde diğer ortaçağ devletlerin de olduğu gibi birtakım hakimiyet alametleri de kendini göstermiştir ki bunlar arasında elkab, unvan, menşûr, beratname, sikke, sancak, bando ve musiki takımını sayabiliriz. Adı geçen unsurlara binaen daha pekçok farklı yapılar da Kürt mirliklerinin idari yapısı altında kendini göstermiştir.

Kürt mirlikleri söz konusu idari yapının yanısıra, hâkimiyetlerini pekiştirmek için de çeşitli yollara başvurmuşlardır ki bunların başında tarih yazıcılığı gelmektedir. Tarih yazıcılığı kendi içerisinde geniş bir mana ihtiva etmekle birlikte somut olarak günümüze ulaşan dokümanlardan da görüldüğü üzere mirlik tarihleri ve şecereleri bunların en önemlileri arasında sayılabilirler. Bunların yanısıra idari anlamda Kürt mirliklerinin merkez ve taşra bölgelerinde iktidarı temsilen birtakım eğitim kurumları tesis edilmiştir ki mescid, cami, kütüphane ve medreseler bunlardan bazılarıdır. Bu kurumlara ek olarak çeşitli vakıflar da dönemin mirlikleri tarafından kurulmuş ve birer hayır kurumu olarak halkın hizmetine sunulmuştur.

Bu çalışmada ortaçağ döneminde siyasi anlamda birer “devlet” olarak kurulmuş olan Kürt mirliklerinin genel olarak idari yapısı ele alınacak, statüleri belirlenmeye çalışacaktır. Bunlara ek olarak bir devlet olarak ele alınacak olan Kürt mirliklerinin tesis etmiş oldukları hükûmet yapısı ve idari sistemler iktidarın gözüyle ele alınacak, sözkonusu mirliklerin tesis etmiş oldukları eğitim, din ve diğer alanlardaki kurumlar iktidarı pekiştirme aygıtları olarak değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1. Kürt Mirliklerinin Statüleri

Statü genel olarak bir kimsenin ya da bir kurumun toplum içindeki durumu, yeri, kazanmış olduğu saygınlık veya makam manasında kullanılmaktadır. Bu çalışmada statüden kastımız Kürt mirliklerinin sahip olduğu meşruiyet kazanmış olan yönetsel durumlarıdır. Makalemizin ana konusu olan Kürt mirliklerini genel olarak tanıtip, idari ve siyasi teşekküllerini ele aldık. Kürt mirliklerinin oluşum sürecinden itibaren sahip oldukları statüleri ‘içerden bir gözle’ Kürtlerin kendi sahip oldukları pozisyonları incelemeye çalıştık. Bu kısımda yaptığımız sınıflandırmanın temel dayanağı, Ortaçağ İslam tarih yazıcılığı içerisinde yazılmış en önemli Kürt tarihi olan *Şerefname*’ye dayanmaktadır. *Şerefname*’nin müellifi Şeref Han-ı Bedlîsî’nin tarih boyunca Kürtler’in tesis etmiş oldukları hanedanlık, devlet ve mirlik gibi çeşitli iktidar formlarını, statüleri açısından Kürtlere göre değerlendirip tasnif etmesi, bize bu konuda yol gösterici temel kaynak olmuştur. Öbür yandan Kürt mirliklerinin özellikle 1514’te gerçekleşen Çaldıran savaşından sonra tedricen Osmanlı’nın hâkimiyeti altına girmesiyle birlikte, Osmanlı devletinin idari yapısı altında girmiş oldukları farklı statüleri birer birer ele aldık.

1.1. Şerefhan Bidlîsî’ye Göre

Kürtler ve Kürtlerin kronolojik olarak kurmuş oldukları hanedanlık, devlet ve mirlik, gibi siyasi teşekküllerinden bahseden birçok Arap, Fars ve Türk kaynakları mevcuttur. Fakat bunlardan en önemlisi, döneminin önemli Kürt mirliklerinden biri olan Bitlis Kürt mirliğinin hâkimi Şeref Han-ı Bidlîsî tarafından yazılan bu eserin yazarın almış olduğu yüksek eğitim (Bkz. Bitlisi, 2016: 475-487), kendisinin bulunduğu makamlar gibi nedenlerin yanında yazılış metodu olarak kendi alanında bir ilk olmasından kaynaklı

önemlidir. Şerefhan-ı Bidlîsî eserini; iktidar, ulus ve coğrafya olmak üzere üç temel dayanak noktasına dayandırmıştır. Bu yüzden her bölümde ayrı ayrı ele aldığı Kürt iktidarlıklarını incelerken, bunların coğrafik sınırları ile sahip oldukları kale ve şehirler belirtilmiş, burada yaşayan halklar özellikle de Kürtler ve etkin aşiretler vurgulanmış, mevzu bahis olan mirliğin iktidar ve tarihi ele alınmıştır. Bu bağlamda Bidlîsî, Kürt mirliklerinin tarih boyunca sahip oldukları hükümet/iktidarlık yapılarını üç başlık altında incelemiştir.

a. Bağımsız Olanlar

Şeref Han-ı Bidlîsî bu gruba bağımsız olan Kürt hanedanlık ve devletlerini yerleştirmiş ve eserinde bu kısmın alt başlığını şöyle belirtmiştir: “*Üzerinde saltanat bayrağı dalgalanmış olan Kürdistan toprakları ve burada tarihçilerin onları sultanlar arasında saydıkları kişilerdir*” (Bitlisi, 2016: 71). Sonrasında ise bu bölümü beş alt başlık şeklinde tekrardan gruplandırmıştır. Bunlar daha önceden de bahsettiğimiz tevayifu’l-mulûk olarak da isimlendirilen Mervanî, Hasanveyh, Fadlaveyh (Lor-i Bozorg), Lor-i Kuçek hanedanlıkları ile Mısır ve Şam sultanları olarak bilinen Eyyûbî devletidir (Bkz. Bitlisi, 2016: 71-127).

b. Kendi Adına Sikke Kestirip Hutbe Okutanlar

Şeref Han-ı Bidlîsî, bu grupta tam bir devlet olmanın bir basamak altında bulunan büyük Kürt mirliklerini ele almıştır. Eserinde bu kısmı şu şekilde tanımlamıştır: “*Saltanat ve bağımsızlık iddiasında bulunmamakla birlikte bazı zamanlarda kendi adlarına hutbe okutup para bastırmış olan büyük Kürdistan hükümdarlarıdır*” (Bitlisi, 2016: 131). Devamında ise bu kısmı Erdelan, Şenbû, Behdinan, Azizan ve Melikan mirlikleri altında olmak üzere beş alt başlık altında incelemiştir (Bkz. Bitlisi, 2016: 131-206). Bidlîsî, bu mezkur Kürt mirlikleriyle aynı statüde olmasına rağmen kendisinin de bu mirliğin hâkimi olmasından ötürü, belki de mütevacılıktan ötürü, Bitlis mirliğini dâhil etmemiştir.

c. Sikke Kestirmeyen ve Hutbe Okutmayan Mirlikler

Şeref Han-ı Bidlîsî, bu grupta ise daha küçük çaptaki Kürt mirlikleri ele almıştır. Bu mirlikleri üç kısma böldükten sonra her üç kısmı da birçok alt mirlik şeklinde tanımlamıştır. Bu alt grupların ilkinde kuzeyde kalan Çemişgezek, Mirdasî, Hazzo, Hizan, Kilis, Şirvan, Zirkî, Suveydî, Süleymanî hükümdarları ve alt kollarını; ikincisinde güneyde kalan Sohran, Baba Mukrî, Biradost, Mahmudî, Dünbülî, Kelhor ve Bane mirlikleri ile bunların alt kollarını; üçüncüsünde ise doğuda kalan Kürt mirliklerinden Siyah Mansur, Çegnî, Zengine ve Pazukî mirliklerini ele almıştır (Bitlisi, 2016: 209-367).

1.2. Osmanlı Kanunnâmelerine Göre Kürt Mirliklerinin Statüleri

Kürt mirlikleri 1514’te gerçekleşen Çaldıran savaşında Safevîler’e karşı Osmanlılar’ın safında yer aldılar. Sonrasında ise İdrîs-i Bidlîsî’nin öncülüğünde Osmanlı’nın hükümrânlığı altına girdiler. Her ne kadar bu süreç I. Selim döneminde (1512-1520) başlamış olsa da dönemin Kürt mirliklerinin tamamıyla Osmanlı egemenliği altına girmesi bir kerede meydana gelmemiş, özellikle Kürdistan coğrafyasının güneyinde yer alan Erdelan, Soran, Baban gibi mirliklerin Osmanlı hâkimiyetine girmesi I. Süleyman döneminde (1520-1566) gerçekleşmiştir. Osmanlı idaresi Kürt coğrafyasında kendine has yapılaşmayı, rakip olarak gördüğü Şîî Safevî devletinin durumunu da göz önünde bulundurarak, bir teşkilat uygulamasına gitme ihtiyacı duymuştur. Kürt mirliklerinin

Osmanlı'nın hükümlanlığı altına girmesinde büyük rolü olan İdrîs-i Bidlîsî'nin kılavuzluğunda ve tavsiyeleri istikametinde buralardaki idari teşkilat düzenlenmiştir. Yapılan düzenlemeler sonucunda Kürdistan coğrafyasında üç tip sancak ortaya çıkmıştır. Bunlar sırasıyla *Klasik Osmanlı sancakları*, *Yurtluk-Ocaklık sancaklar* olarak da bilinen *Ekrad sancakları* ve son olarak da *Hükûmet sancakları*'dır (Göyünç, 1969: 25-26; Ünal, 2015: 243-244; Bidlîsî, 2016: 341).

a. Klasik Osmanlı Sancakları

Bu sancaklar, sancakbeylerinin merkez tarafından ümera arasından herhangi birisinin tayin olunabileceği gibi gerektiğinde azledilebileceği sancaklar olup, Osmanlı'nın birçok yerinde görülen sancak tipidir. Osmanlı yönetimi bu sancak tipini her yerde uygulamak istemiştir. Buralarda tahrir yapılır ve tımar sistemi uygulanırdı. Kürdistan'da bu tür sancaklar, mirlik sistemlerinin zayıf olduğu, aristokratik oluşumların az görüldüğü merkezlerde uygulanmıştır. Fakat zamanla bu bölgelerdeki sosyal ve siyasi yapıdaki değişme ve gelişmelere paralel olarak bu sancakların statülerinde değişikliklere gidilebilmekteydi (Ünal, 2015: 244; Kodaman, 1986: 14).

b. Ekrad Sancaklar (Yurtluk-Ocaklık)

Fetih sırasında hizmet ve itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilmiş ve sancakbeyliği belli bir ailenin elinde bulunan sancaklardır. Ekrad sancaklarında, klasik Osmanlı sancaklarında olduğu gibi tahrir yapılmakta ve tımar ve zeamet bulunmaktaydı. Fakat klasik Osmanlı sancaklarından farklı bir statüye sahiptirler. Çünkü bu sancakların idaresi çoğunlukla bölgeye eskiden beri hâkim olan mirler ve hanedanlara verilmiştir. Bu sancaklarda genellikle sancağın başındaki emir, ölünceye kadar bu görevi sürdürmüştür. Öldüğünde ise idare babadan oğula geçmiştir. Bazen emirin ailesinin içerisinde bulunduğu durumdan kaynaklı olarak, idarenin yönetimi ölen emirin kardeşine veya yeğenine de geçmiştir. Sancakbeyi devlete itaatsizlik ve ihanet gibi suçlar dışında *azl ü nasb kabul eylemez*, yani görevden alınmazdı ve başkası atanamazdı. Ekrad sancaklarına merkezden kadı tayin edilirdi. Bu sancakların kendilerine has *tabl ve alemleri* (davul/bando takımı ve bayrak/sancak) vardı. Savaş zamanlarında bağlı oldukları beylerbeyinin hizmetine girmekle mükelleftiler (Göyünç, 1994: 873-87; Ünal, 2015: 244-245; Kılıç, 2013: 614-615; Kodaman, 1986: 15; Akgündüz, 1992: 476-477). Ekrad sancaklarının sayısı zamanla artmıştır¹.

c. Hükûmet Sancaklar

Osmanlı klasik dönem idari taksimatında hükûmet sancaklar da Yurtluk-Ocaklık sancaklar gibi fetih sırasındaki hizmet ve itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilmiş olan yerlerdir. Bu sancaklar defterlere *liva* yerine *hükûmet* olarak kaydedilmişlerdir ve bu sancakların beylerine *mülkiyet üzere tevcih edildiğini* belirten temliknâmeler verilmiştir. Yurtluk-ocaklık sancaklar ile hükûmet sancakları birbirinden ayıran en önemli fark, hükûmet sancaklarda tahrir yapılmayıdır. Dolayısıyla buralarda tımar ve zeamet de bulunmamaktadır². Hükûmet sancağın beyine *Hâkim* denilmekte ve resmi devlet yazışmalarında *Hâkimine hüküm ki* veya *Cenab* şeklinde hitap edilmektedir (Çelebi, 2000/IV: 19). Sancak gelirlerinin tamamı oranın hâkimlerine aittir. İçlerinde ümeradan ve kul taifesinden kimse bulunmamaktadır. Bu sancakların kendilerine özel askerleri mevcuttur. Sefer sırasında bağlı bulundukları beylerbeyinin emri altında sefer hizmetlerinin yerine getirirlerdi. Yine bu sancak tipinde de *azl ve nasbı kabul eylemezler*.

Devlete sadakatle hizmet eden ve görevlerinde bir kusuru olmayan hâkimler *kayd-ı hayat* şartıyla görevlerine devam edebiliyorlardı. Ölümleri halinde veya kendi istekleriyle hâkimlikten feragat etmeleri durumunda kendi yerlerine evlatlarından veya akrabalarından birine verilir, aile dışından kimseye tevcih yapılmazdı (Ünal, 2015: 245; Kodaman, 1986: 16)³. Kürdistan mirlerinin Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra Diyarbakir eyaletinde Cizre, Eğil, Genç, Palu, Hazzo ve Tercil mirliklerine hükûmet statüsü verilmiştir. Sonradan ise Van Eyaleti'ne bağlı Bitlis, Hizan, Hakkâri ve Mahmudî; Bağdat Eyaleti'ne bağlı olan İmadiye de bu statüye alınmıştır (Kılıç, 2001: 262; Koçi Bey Risaleleri, 2008: 127-129.). Hükûmet sancaklarının sayısı ve statüleri diğer sancaklar gibi dönemin siyasi ve sosyal şartlarına ve Osmanlı yöneticilerinin tutumlarına göre zamana bağlı olarak değişikliğe uğramıştır.

2. Kürt Mirliklerinin İdari Yapısı

XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bağımsızlıklarını ele almaya başlayan Kürt mirlikleri XIV. yüzyılın ortalarına doğru idari ve siyasi sistemlerini oluşturarak hüküm kıldıkları coğrafyada iktidar olarak varlıklarını sürdürdüler. Kürt mirliklerinin bulunduğu Kürdistan coğrafyası daha önceden birçok devlete ve kültüre ev sahipliği yaptığı için Kürt mirliklerinde oluşan idari yapı bunlardan çok farklı olmamıştır. Özellikle Eyyûbîler'in dağılmasıyla birlikte burada Eyyûbîler'in ordusunda ve devlet idaresinde yer alan önemli bürokrat ve komutanların Kürdistan coğrafyasına geri dönüp yerel iktidarlar kurmalarından dolayı benzer noktaların olduğu bir teşkilat yapısının oluştuğu söylenebilir. Nitekim bu örneklerin başında Eyyûbîler'in soyundan gelen Hasankeyf'te kurulmuş olan Melikan mirliğidir. Bunların yanında Bitlis, Şenbû, Behdînan, Soran, Erdelan ve sair mirliklerde tamamen benzerlik arz etmese de oturmuş bir idari sistem göze çarpmaktadır. Bununla birlikte Kürt mirliklerinin her birinin kendi başına bir iktidara sahip olması, birbirlerinden bağımsız olmaları, sahip oldukları toprakların sınırlı olması gibi sebeplerden ötürü kompleks bir devlet profili ortaya çıkmamıştır.

2.1. Hükümdar

Yönetimin başındaki en üst düzey yönetici, idari ve askeri bakımdan en yetkili kişidir. *Tevayifu'l-mülûk* olarak adlandırılan ilk dönem Kürt hanedanlıklarında genellikle "Emîr" (el-Fariqî, 2014; İbnu'l-Belhî, 1384); hanedanlıkların ardından tam bir devlet olarak kurulan Eyyûbi devletinde "Sultan" ve "Melik" (Bitlisi, 2016: 105-127); sonraki süreçte iktidarlıklarını tesis eden Kürt mirliklerinde ise "Mîr" ifadesi kullanılmıştır. Kürt mirliklerinin Osmanlı hâkimiyeti altına girmesiyle de *mîr* sözcüğünün Osmanlıca karşılığı olarak "Beg" lakabı da kullanılmaya başlanmıştır⁴. Kürt mirliklerinde her mirliğin başında kendi miri bulunurdu ve kendi ülkesini yönetirdi. İslam coğrafyasındaki diğer hanedanlık ve yapılar gibi Kürt mirliklerinde de saltanat veraset yoluyla babadan oğula geçerdi. Kimi zaman hükümdarın varisi olmadığında ya da kendi isteğiyle tahttan feragat ettiğinde kardeşi de kendisinin yerine geçebiliyordu.

Kürt mirliklerinde başa geçen hükümdarlar, birtakım hâkimiyet alametleri göstermiş ve siyasi iktidarlarını meşrulaştırmak için birçok yola başvurmuşlardır. Aşağıda başvuracağımız bu hâkimiyet alametleri, Kürt mirliklerinin kurumsallaşmış bir sisteme ve aynı zamanda oturmuş bir devlet düzenine sahip olduklarını göstermeleri açısından önemlidir.

2.2. Hâkimiyet Alametleri

İslam coğrafyasında oluşan devlet geleneğinde hâkimiyet alametleri olarak birtakım temel öğeler zamanla oluşmuştur. Nitekim, taht, elkâb, menşûr, berat, sikke, nevbet takımı, hilat ve kılıç gibi hâkimiyet alametleriydi. Tahta oturan hükümdar genellikle ülkesinin önde gelen devlet adamlarının karşısında hilat giyer ve ordu komutanlarının huzurunda kılıç kuşanarak siyasi iktidarını başlatmış olurdu (Haldûn, 2004: 347-359).

a. Elkâb ve Unvân

Lakap kelimesinin çoğulu olan elkâb İslam devlet geleneğinde devletin başında bulunan hükümdar, çeşitli görevliler ve dini zümre mensuplarına verilen unvan ve sıfatları niteleyen özel anlam kazanmıştır. Kürt mirliklerinin hükümdarları sahip olduğu hâkimiyet durumuna göre farklı lakaplar alırdı. Örneğin, Şeref Han-ı Bidlîsî eserinde Melikan mirliği yöneticilerinin “Melik” lakabı kullandığını belirtmiştir (Bitlisi, 2016: 194-206). Bu lakap aynı zamanda mirliğin hâkim olduğu gücünde bir nişanesiydi. Nitekim dönemin en güçlü Kürt mirliklerinden Şenbû mirliği hâkimleri de aynı lakabını kullanmışlardır (Khachatarian, 2003, 37-58; Reid, 1997: 13-30). Bu şekilde lakap kullanmalar tahta çıkan hükümdarın iktidarı elinde tutmasına bağlı olduğu için başka devletlere tabi olduklarında değişebilmekteydi (Baluken, 2016: 240).

Büyük Kürt mirliklerinden biri olan Erdelan, Biradost ve Bitlis mirlikleri yöneticileri de “Han” lakabını kullanmışlardır. Şeref Han-ı Bidlîsî dedesi *Emir Şeref Han’a* bu lakap Şah İsmail, babası *Emir Şemseddin Han’a* ise Şah Tahmasb tarafından verilmiş ve bundan böyle Bitlis hükümdarları bu lakapla anılmışlardır (Bitlisi, 2016: 439, 471; Dankoff, 1990: 12-18).

Bazı Kürt mirlikleri hâkimleri ise “Şah” lakabını kullanmışlardır. Örneğin, Biradost hükümdarlarından olan Somay hâkimlerinden *Şah Muhammed*, Sohran hâkimi *Şah Ali Bey*, Şirvan mirlerinden *Şah Muhammed*, Buldukan mirliğinin Eğil hâkimlerinden *Şah Muhammed b. Emir İsa*, Çermuk mirlerinden *Şah Yusuf* gibi, Kürt mirleri hüküm sürdükleri dönem içerisinde bu lakapla anılmışlardır (Bitlisi, 2016: 227, 273, 311, 333).

Kürt mirliklerinde kullanılan en genel unvan ise Kürtçe olan “Mîr” lakabıdır. Neredeyse bütün Kürt mirliklerinde gördüğümüz bu lakap hem Şerefname’de hem de Osmanlı ile olan yazışmaların da gözümüze çarpmaktadır. Örneğin Hizan mirliği hâkiminden bahsederken *Mîr Davud*; Palu hükümdarlarından *Mîr Hamza*; Şirvan Beyliği hâkimlerinden *Mîr Abdal*; Sohran hükümdarlarından *Mîr Hüseyin* gibi lakaplarla Kürt mirliklerinin hâkimlerinden bahsetmiştir (Bitlisi, 2016: 229, 256, 274, 312).

b. Menşûr/Berat

Kürt mirlikleri dönem dönem farklı devletlerin hâkimiyeti altına girdiklerinden dolayı hâkim oldukları mirliğin başına geçerken bağlı oldukları devlet yöneticilerinden aldıkları yarlık ve menşûrlarla hükümdarlıkları meşruluk kazanmaktaydı ve yönetici olarak o kimseler tanınmaktaydı. Örneğin Kara Yusuf Mısır’dan çıkıp Kürdistan’a doğru yola çıkarken, Bitlis mirliği hâkimi Emir Şemseddin tarafından iyi bir şekilde karşılanıp, ihtiyaçları giderilmiş ve bu şekilde dostlukları artmıştı. Kara Yusuf Timuruları yenip gücü artıp kurduğu devletinin sınırları genişlemeye başlayınca Bitlis hâkimi Emir Şemseddin’e Bitlis ve çevresinin hâkimi ve bu bölgenin onun mülkiyetinde olduğuna dair 820/1417 senesinde bir berat vermiştir (Bitlisi, 2016: 410-411). Benzer şekilde Şah İsmail

Safevîler'in başındayken araları çok iyi olan Hakkari Şenbû mirliğı hâkimi Zahid Bey'e varisi olduğı toprakları yönetebileceğine dair bir berat yazmıştır (Bitlisi, 2016: 142-143). I. Süleyman döneminde Bitlis mirliğı hâkimi Emir Şeref, Şah Tahmasb'ın hizmetine girmiştir. Buna karşılık olarak da Şah Tahmasb tarafından Emir Şeref'e bir berat verilmiştir ki burada Bitlis, Ahlat, Muş ve Hınıs'ın kendisine verildiğı ve buraların tek yöneticisinin kendisi olduğı belirtilmiştir (Bitlisi, 2016: 457; el-Bâbanî, 2019: 77).

Örneğın Melikan mirliğı ilk dönemler İlhanlılar'a bağılı iken 705/1305-1306 yılında Melik Salih'e yarlık ve hilatler gönderilmiştir. Yine Melikan mirliğının Memlukler'e bağılı olduğı dönemde Melik Eşref'in 836/1433 yılında katletmesinin ardından yerine geçen Melik Salih Halil'e hilat giydirip menşûr yazmıştır. Ardından kendisine Melik Kamil lakabını vermiştir (Baluken, 2016: 242). Kürt mirlikleri Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra bu kez Osmanlı padişahlarından berat aldıktan sonra kendi mirliklerinin başında bulunmaları meşruiyet kazanmıştır⁵.

c. Sikke ve Hutbe

Kürt mirliklerinde hükümdarlık alametlerinin en önemli nişanelerinden olan hutbe ve sikke çoğı hükümdarların tarihinde görölmektedir. Fakat hutbe çoğı hâkim tarafından kendi adına okutulmasına rağmen sikkeler daha çok ekonomik olarak güçlü hâkimler tarafından darp ettirilmiştir. Günümüze ulaşan, Kürt hükümdarlar adına kestirilen ilk sikke örneklerine XV. yüzyılın başlarında denk gelmekteyiz. Birçok örneğı mevcut olan Melikan, Bitlis, Azizan, Şenbû ve sair Kürt mirliklerinde Kürt hükümdarlar adına kestirilmiş sikkeler mevcuttur (Alıklıç, 2006: 54; Baluken, 2016: 123-129; 2014: 122-124).

Günümüze ulaşan sikkelerin dışında, günümüzde mevcut olmamasına rağmen birçok Kürt mirliğinde Çaldıran savaşının hemen akabinde I. Selim adına sikke kestirilmesinden anlaşılmaktadır ki mezkûr mirliklerde sikke kestirmek için darphaneler mevcut idi. Dolayısıyla söz konusu Kürt mirliklerinde sikke basma geleneğinin olduğunu söyleyebiliriz⁶.

d. Sancak

Âlem, benûd, sancak, liva ve rayet gibi isimlerle adlandırılan bayraklar eski Mısırlılar, onların çağdaşları olan uygarlıklar ve sonrasında İslam devletlerinde kullanılmıştır. İslamiyet öncesi Arap kabilelerinde de her kabilenin kendine has bir sancağı vardı. Bunlara binanen sancakların önplana çıktıkları yerler savaş meydanlarıydı. Savaşlarda her ordunun bir bayrağı olur ve bu bayrak altında toplanmak orduya psikolojik olarak bir güven verirdi (Zeydân, 2013/I: 233-234). Bu gelenek bütün İslam medeniyetindeki topluluklarda olduğı gibi Kürt iktidarlarında da vardı. Örneğın, İslamiyet sonrası ilk Kürt devleti olan Eyyûbîler'de sarı renkli zemin üzerinde kartal resmi ülkenin bayrağını temsil ediyordu (Şeşen, 1995: 24). Eyyûbîler sonrasında kurulan her Kürt mirliğinin kendine has bir sancağı vardı. Farklı renklere sahip sancakların sayesinde hangi ordunun hangi Kürt mirliğine ait olduğı seçilebilmekteydi. XVII. yüzyılda birçok kürt mirliğini gezip gören Evliya Çelebi (2000/IV: 162) bilhassa *tabl ve alem sahibi* Kürt mirliklerini seyahatnamesinde belirtmiştir. Benzer şekilde diğere bazı Kürt mirlikleri tarihlerini anlatan eserlerde de bu türden örnekler mevcuttur (Bkz. el-Bâbanî, 2019: 66).

e. Bando ve Musiki

Eski bir gelenek olan nevbet takımı (bando ve musiki) İslam devletlerinde olduğu gibi Kürt mirliklerinde de yerini almıştı. Nebbet takımı askerlikte ve savaşta kullanılmasının gayesi harp esnasında askerlerin hislerini kabartmak, onları heyecanlandırmak için bir araçtı. Bunun yanında askerilerin önünde şarkılar söylemek, özellikle hamasî şiirler okumak bu geleneğin bir parçasıydı. Genel olarak ordunun musiki aletleri davul ve boru (borozan)’dan ibaretti (Zeydân, 2013/İ: 238). Örneğin Evliya Çelebi (2000/IV: 290-291) Behdinan mirliğı hakkında bilgi verirken bu mirliğin davul, nefir ve kudüm sahibi olduğunu belirtmiştir. Benzer şekilde Erdelan mirliğinde de bunun örneğinin olduğunu biliyoruz (Bkz. Ardalan, 2011: 145).

2.3. Hâkimiyeti Pekiştirme Aygıtları

Tarih boyunca iktidarlar hâkimiyet kurdukları topraklarda hükümranlıklarını pekiştirmek ve sürdürürebilmek için siyaset ve askeri oluşumlardan farklı olarak birçok aygıtta da başvurmuşlardır. Muktedirlerin başvurmuş oldukları bu aygıtlar tarih, sanat, bilim, edebiyat ve mimari gibi birçok alanda kendini farklı şekillerde meydana çıkarmıştır. Kürt mirlikleri de aynı şekilde muktedir oldukları topraklarda hâkimiyetlerini birçok alanda göstermişlerdir. Kürt mirliklerinin iktidarını besleyen bu aygıtlardan çalışmamızla ilgili olan tarih ve tarih yazıcılığı ile yine mirliklerin kendi himayelerinde finanse ettikleri eğitim kurumları ve vakıflar bunlardan bazılarıdır.

2.3.1. Tarih ve Tarih Yazıcılığı

Siyasal iktidarların, tarih ve tarih yazıcılığı ile ilgilenmeleri tarihin ilk zamanlarında başlamış ve günümüze kadar gelmiştir. İslam topluluklarında daha ilk asırdan itibaren tarih ilmi oluşmuş, bu daireye giren diğer milletlerle beraber bu tarih geleneği güçlenerek devam etmiştir (Şeşen, 1998: 1-2; Günaltay, 1991: 17-22). Tarih boyunca siyasal iktidarların kendi meşruiyetlerini daha da etkili kılmak için başvurdukları yöntemlerin başında kendi tarihlerini yazdırmak gelmiştir. Bir iktidar tesis eden topluluklarda tarih ilmi farklı yönleriyle kendini göstermiştir. Tevayifu’l-mulûk olarak da adlandırılan ilk Kürt hanedanlıklarından itibaren bir tarih yazıcılığına denk geldiğimiz belirtmek gerekirse bu geleneğin ilk örnekleri Mervanîler hanedanlığında yazılmıştır. Bu sahadaki iki eserden biri Ebu Nasr Yahya b. Cerîr et-Tekritî’nin *Kitabu’l-Cami li’t-Tarih* adlı eseri ile İliya b. İsa en-Nusaybinî’nin *Kitabu’t-Tarih* veya *Kitabu’l-Ezmine* adıyla bilinen eseridir. Bir diğer Kürt hanedanlığı olan Revvadîler’de ise buranın hâkimi olan Emir Ebu’l-Heyca er-Revvadî’nin yazmış olduğu *Tarihu Azerbeycan* adlı eserdir (Keleş, 2016: 15-28). İslamiyet sonrası Kürt hanedanlıklarından itibaren başlayan tarih yazıcılığı Eyyûbîler’de birçok millettten farklı tarihçilere ev sahipliği yaparak zirve noktaya çıkmıştır (Şeşen, 1987: 390-406). Eyyûbîler’in tarih sahnesinden silinmesiyle birlikte ortaya çıkan Kürt mirliklerinde ise bu gelenek Kürt mirliklerinde mirlik tarihleri ve şecereler şeklinde devam etmiştir.

a. Mirlik Tarihleri

Bütün İslam devletlerinde gördüğümüz iktidarların, kendi tarihlerini yazdırma geleneği benzer şekilde Kürt mirliklerinde de görülmektedir. Kürt mirliklerinde gelişen tarih yazıcılığı her mirlikte farklılık göstermekle birlikte, hepsinin kendi iktidarlık sistemlerinin büyüklüğünü göstermek, kadim bir geçmişe sahip olduğunu anlatmak gibi ortak bir amaca hizmet ettiği görülmektedir. Bunlardan hasıl olan maksat, ortaçağ tarih

yazıcılığı kapsamında kendi topraklarında hükümdar olan Kürt mirliklerinin iktidarlıklarını güçlendirmek olarak kabul edilebilir. Nitekim Kürt mirlikleri içerisinde bu minvalde birçok örnek mevcuttur. Bunların en başında bütün Kürt mirliklerini iktidar (egemenlik), ulus (millet) ve bölge (coğrafya) üçlemesinde ele alan Şeref Han-ı Bidlîsî'nin 1597'de yazmış olduğu *Şerefname* adlı eserdir⁷. Bütün Kürt mirliklerinin tarihini ayrı bir şekilde ele alan bu eser yazıldığı günden itibaren rağbet görmüş, birçok nüshası çoğaltılarak direk Kürt mirliklerinin kütüphanelerinde yerini almıştır. *Şerefname*'nin birçok el yazma nüshasının (Bedlîsî, 2007: 645-662) yanı sıra farklı Kürt mirlikleri hakkında daha detaylı olacak şekilde zeyiller eklenmiş veya tercümeleri⁸ yapılmaya başlanmıştır⁹.

Melikan mirliğinde Melik Adil Süleyman döneminde Hasan b. İbrahim b. Abdullah b. Muhammed el-Hisnî el-Münşi tarafından 1418'de yazmaya başladığı *Nûzhetu'n-Nâzır ve Râhetu'l-Hâtır* isimli Arapça eserlerdir (Bkz. al-Hisnî, 2019). Yine Melikan mirliğinde yetişmiş bir diğer tarihçi olan Ebu'l-Berekât İzzeddin el-Kinânî tarafından dönemin hükümdarı Melik Eşref Ahmed döneminde (1423-1433) kendisine ithaf edilmek için kaleme alınan *Şifâu'l-Kulûb fî Menâkıbı Benî Eyyûb* isimli eserdir (Baluken, 2016: 291-294). Hakkari Şenbû mirliği hâkimlerinden Yahya el-Kıram'ın divan inşa memuru Temerxanê Katib/Yazıcı tarafından telif edilen Hakkari Şenbû mirliğinin tarihidir. Müellif eserinin sebep-i telif kısmında elli yaşında olduğunu, tıpkı büyük Fars şairi Fırdevsî ve diğer büyük şairler gibi padişahların tarihini yazmaya meylettiğini, nitekim padişahlarının buna değdiğini ve bu vesileyle elindeki kitaba başladığını belirtmiştir. Müellifin eseri tamamlamadan ölmesi üzerinden yetmiş yıl sonra yine divan katiplerinden ve aynı aileye mensup Mirza Mihemedê Katib/Yazıcı tarafından tamamlanmıştır. 1914 yılına gelindiğinde ise mezkûr esere yine aynı aile üyelerinden Muhammed Tayyar Bey tarafından ikinci bir ön söz yazılmıştır (Sadîni, 2017: 22-27). Muhammed Tayyar Bey tarafından altmış sayfalık kısa tarihçe sonradan Osmanlıcaya çevrilmiş ve üzerinde akademik çalışmalar yapılmıştır (Alikılıç, 2006).

Günümüze ulaşmış bir diğer mirlik tarihi ise Şirvan mirliğinin tarihi olan ve Şirvan hâkimi Mir Salih b. Budak Han tarafından 1274/1858'de yazılan *Tarihu'l-Ensâb* isimli eserdir¹⁰. Önemli Kürt mirliklerinden bir diğeri olan Erdelan mirliği ise tarih yazıcılığı alanında en önde gelmektedir¹¹. Bu mirliğin tarihi ile ilgili yazılmış birçok eser vardır ki bunlar şunlardır: Muhammed Şerif Kadı tarafından 1801'de tamamlanan *Zubdetu't-Tevârih*¹² ve 1811'de tamamladığı *Tarih-i Kurd*¹³; Feth Ali Şah döneminde Muhammed İbrahim b. Molla Muhammed Hüseyin Erdelanî tarafından 1810'da yazılan *Tarih-i Ümera-yı Erdelan* ile yine aynı hükümdarın hâkimiyeti döneminde Hüsrev b. Muhammed b. Menuçehr tarafından 1834'de yazılan *Lubbu't-Tevârih*¹⁴; Mesture Mahşeref Hanım tarafından kaleme alınan *Tarih-i Erdelân ve Tarihu'l-Ekrâd*¹⁵. Abdulkadir b. Rüstem Babanî tarafından 1870'de kaleme alınan Baban ve Erdelan mirlikleri tarihinden bahseden *Siyeru'l-Ekrâd* ise Erdelan mirliğinin yanı sıra Baban mirliği tarihi hakkında yazılan mirlik tarihlerindendir¹⁶.

b. Şecerele

Tarih biliminin faydalandığı alt dallardan biri olan şecerele tarihte önemli yer edinmiş, tarihe iz bırakmış kahramanların, önemli yöneticilerin aile soy kütüğünün yazıldığı belgelerdir. Şecerele de tarih yazıcılığının farklı bir versiyonu olarak şeceresi yazılan kişilerin soyluluğunu, asilliğini, yöneticilik vasfının atalarından kendisine intikal ettiğini gösteren bir belge olarak gösterildiğinden o yönetici kişinin metafizik gücüne güç

katmış ve siyasi iktidarını pekiştirmiştir. Nitekim Kürt mirliklerinin kendi aile şecerelerini tutarak soylarını tarihte yer edinmiş önemli kişilere dayandırmışlardır. Genel olarak Bitlis ve Erdelan gibi Kürd coğrafyasının doğu kısmında kalan Kürt mirliklerinin hükümdarları soylarını daha önceki Kürt hanedanlıklarından olan Şeddadîler ve Revvadîler gibi Sasani şahlarına bağlarken; Şenbû, Azizan ve Behdînan gibi mirliklerin hükümdarları ise Mervanî hanedanlığı gibi şecerelerini Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın soyuna bağlamışlardır. Günümüzde Eğil mirlerine (Gördük, 2014), Zirkan mirlerine (Pekol, 2015: 58-61) ve Hakkari mirlerine (Rauf, 2009) ait şecere örnekleri mevcuttur.

2.4. Merkezi ve Taşra Teşkilatı

Kürt mirlikleri birbirlerinden bağımsız ve kendi başlarına bulundukları coğrafyada iktidar olduklarından dolayı idari yapıda birbirlerinden farklı oluşumlar teşekkül edebilmekteydi. Bunun yanı sıra mirliklerin büyüklük ve gelişmişlik durumlarına göre birinde olan bir kurum diğer bir mirlikte olmayabiliyordu. Genel olarak ifade edecek olursak Kürt mirliklerinde mirliğin işlerinin yürütüldüğü bir saray mevcuttu. Günümüzde bilinen en büyük Kürt saraylarının başında Bazîd mirliğinin yönetim merkezi olan Bazîd'te bulunan İshak Paşa sarayıdır. Bunun yanı sıra Zirkan mirlerinden olan Tercil beylerinin hükümet konağı, Şêrwan mirliğinin hükümet işlerinin yürütüldüğü konak, Bitlis mirlerinin sarayı, Hasankeyf'te Melikan mirlerinin yaptırmış oldukları saray ve Dicle nehri kıyısında inşa edilmiş yazlık köşkler bunlara örnek olarak verilebilir.

Bütün Kürt mirliklerinde denk geldiğimiz saray, mirliğin başkentinde bulunur, hükümdar ve ailesi de burada yaşardı. Sarayda devlet erkânı ve emirler statülerine göre otururlardı. Bunun yanında hükümdarın hem kendi ailesi için hem de ayrıca devlet işlerinin görüşüldüğü köşkler ve konaklar (Alikılıç, 2006: 96) da inşa edilmiştir. Genel olarak bütün devlet işleri bu sarayda görülür, hükümdar ülkesinin işlerinin yolunda gitmesi için vezir, vali, emir, ordu komutanını görevlendirirdi. Bu mecliste yeri geldiğinde alimler, bilginler, sanatkârlar çağrılarak sohbet edilirdi (Bitlisi, 2016: 155). Sarayda birtakım farklı işlerle ilgilenen taştdâr, üstâduddâr gibi hizmetkârlar, giriş ve çıkışlardan sorumlu hâcib denen görevliler, hükümdarın hizmetinde olan köleler mevcuttu. Bunların yanı sıra Kürt mirliklerinde ağa, kethûda, kale dizdârı, bâcgir, müdebbir, müsellim, hâdim gibi görevlilerin de bulunduğunu gösteren birtakım kayıtlar ve belgeler mevcuttur.

Sarayda üst düzey yöneticiler arasında vezir, münşi, ordu komutanı, hazine naibi ve divan üyeleri mevcuttu. Vezir hükümdardan sonraki en önemli kişiydi ve çoğunlukla ilim adamlarından atanırdı. Vezirler sürekli olarak hükümdara eşlik eder ve hükümdarın verdiği kararların uygulanmasından sorumlu olurdu. Vezirden sonra gelen en önemli görev münşilikti¹⁷. Münşiler Farsça ve Arapçaya hâkim, kalemi güçlü olan ilim adamlarından seçilirdi. Osmanlıların bölgeye hâkim olmasıyla birlikte Osmanlıca Türkçesi de bu diller arasına girmiştir. Naibu'l-hizâne ya da hazinedar olarak bilinen görevliler vazifesi ise hükümdara ait para, kıymetli kumaş ve benzeri değerli eşyaları yönetmekti. Ayrıca saraya giren ve çıkan malları koruyup, bunların hesabını tutmakta hazinedarın görevlerindendi. Berid ya da devâdar ise hükümdarın posta işlerinden sorumlu, hükümdarın gene emirlerinin ilgililere duyurulmasıyla görevli kişiydi. Emir-i ahûr¹⁸ denen görevli hükümdarın ahırından ve sarayın üst düzey yöneticilerinin atlarından, her türlü bakımından, eğitiminden ve yetiştirilmesinden sorumlu olan kişiydi. Nakîb ve çavuş¹⁹ denen saray görevlileri ise hükümdarın emrinin altında bulunan, hükümdarın emirlerini beylere ve diğer emirlere iletmekle görevli kişilerdi.

Kürt mirliklerinin saraylarında genel olarak üç tür divan vardı. Bunlardan ilki devletin bizatihi kendisi olan, bütün devlet işlerinin yürütüldüğü *Divânu'l-İnşâ'*²⁰. Bu divandaki en önemli kişiler inşa kâtipleri yani münşilerdi²¹. İkincisi askeri işlerin görüldüğü, ordu²² ile ilgili meselelerin ele alındığı *Divânu'l-Ceyş*; sonuncusu ise adalet işlerinin görüldüğü merkezde kadılkudâtın²³ başkanlık ettiği *Divânu'l-Adl* idi²⁴.

Kürt mirliklerinde başkentten uzak olan taşrada mirliğin hâkimiyetini sağlamak veya buralarda da etkili olmak için birtakım yollar geliştirmişti. Bunların başında etkili olan aşiretlere veya emirleri kendine bağlamak, merkezi otoritenin gücünü buralarda da sağlamak için iktalar bağlanmıştı²⁵. Bunların yanında mirliğin hükümdarı kimi zaman buralara vali diyebileceğimiz *naib* (Musaddik, 1384: 240) denen yöneticiler atardı. Bu naibler bölgedeki etkili kişiler olabileceği gibi hükümdarın tecrübe kazanması için bölgeye yolladığı mirzadeleri de olabiliyordu. Buralara atanan mirzalar genellikle bir hoca veya *lala*²⁶ eşliğinde bu bölgelere gönderilirdi.

Kürt mirlikleri genel olarak çok büyük ve geniş bir coğrafyaya sahip olmadıklarından dolayı genelde bir merkez/payitaht ve birkaç taşra şehirden meydana gelirdi. Örneğin, Azizan mirliğinde Cizre şehri mirliğin merkez şehri iken Gurgil ve Fınık bu mirliğin taşra kısmını oluşturuyordu. Benzer şekilde Bitlis mirliğinde Bitlis şehri mirliğin merkez şehriyken Ahlat ve Muş mirliğin önemli taşra şehirlerindendi. Aynı şekilde XV. yüzyılın ortalarına kadar Şenbû mirliğinin başkenti Vestan iken Van ve Colemêrg ise bu mirliğin taşra kentleriydi. Fakat Karakoyunlular'ın Van'ı Şenbû mirliğinden alması ve Osmanlılar döneminde ise buranın Osmanlı beylerbeyliği haline getirilmesi sebebiyle Şenbû mirliğinin başkenti Vestan'dan Colemêrg'e taşınmıştır.

3. Kurumlar

Kürt mirliklerinde hükümdarın iktidarlarının meşru gösterme ve hâkimiyetlerini pekiştirme unsurları olarak hâkimiyet bölgelerinde birtakım imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu başlık altında Kürt mirliklerinde görülen ve kurumsallaşmanın da farklı bir göstergesi olan bu yapıları eğitim kurumları ve vakıflar olmak üzere iki ana başlık altında topladık ki bu başlıklardan ilki eğitim kurumları, diğeri ise vakıflardır.

3.2. Eğitim Kurumları

Siyasi iktidarlar tarih boyunca meşruiyetlerini koruyup güçlendirmenin yanında ayrıca devam ettirmek için de çeşitli eğitim kurumlarını finanse ederek, mali olarak arka çıkarak kendi hâkim oldukları sahalarda ilmi faaliyetleri desteklemişlerdir. Kürt mirlikleri de benzer şekilde kendi himayelerinde çeşitli alanlarda uzmanlaşmış alimleri ve bilginleri koruyup destek vererek onların çeşitli eğitim kurumlarında dersler vererek öğrenciler yetiştirmelerini sağlamışlardır. Kürt mirliklerinde genel olarak ortaya çıkan ve bölgedeki hâkim mirler tarafından finanse edilen iki tür eğitim kurumu ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki mirlik medreseleri, ikincisi ise camiler ve mescitlerdir.

a. Mescit ve Camiler

İslam âleminde camiler ve mescitler günlük ibadetlerin dışında dini ilimlerin ve beşerî bilimler öğretimi için kullanılan ilk müesseselerden biridir. Benzer şekilde tarih içinde bu müessese mabed, medrese, tekke, devlet yönetim merkezi, mahkeme, hastane gibi amaçlar için de kullanılmıştır. Cami ve mescitlerde oluşturulan ders halkalarıyla eğitim geleneği oluşturulmuştur (Makdisi, 2009: 60-62; Baltacı, 2005: 26; Hewramî,

2008/1: 257-259). İslam tarihinde ilk ciddi eğitim müesseseleri mescit ve hanlar Hasanveyhî Kürt hanedanlığı emiri Bedir b. Hasanveyh (ö. 405/1015) tarafından hemen bitişğinde uzaktan gelen talebelerin kalması için hanlarla birlikte inşa ettirmiştir (Makdisi, 2009: 29-30, 46). Kürt mirliklerinde yaygın eğitim kurumlarının başında gelen camiler ve mescitler bulundukları bölgenin hâkim olan Kürt mirleri tarafından desteklenmiş, giderleri karşılanmış, ihtiyaç olan yerlerde yeni cami ve mescitler inşa ettirilmiştir. Kürt mirlerin muktedir oldukları bölgelerde inşa ettirdikleri ve finanse ettikleri bazı cami ve mescitler ile inşa edildikleri yıllar şunlardır: Bitlis mirliğinde Şemsiyye cami (810/1408), Sultaniye cami (1042/1632), Gökmeydan cami (1216/1801), Begiye mescidi (847/1443), Aynu'l-Barid mescidi (1075/1664), Seyid İbrahim mescidi (1030/1621); Cizre mirliğinde Mir Abdal cami (1437); Şenbû mirliğinde Mir İzzeddin Şir cami (XIV. yüzyıl); Melkişî mirliğinde Yelmaniye cami (804/1401); Melikan mirliğinde Şihabeddin mescidi, Adiliyye mescidi, Küçük Cami (XV. yüzyıl), Melik Süleyman cami (XV. yüzyıl), Koç cami (XV. yüzyıl); Müküs mirliğinde Mizgefta Sor cami (XVI-XVII yüzyıl) (Gür, 2009: 255-276; Epözdemir, 2015: 37-90).

b. Medreseler

İslam âleminde eğitim kurumları içinde medreseler en üst düzeydeki eğitim kurumları olarak yerlerini almışlardır. Kürt mirliklerinde üst düzey eğitim kurumlarının başında gelen medreselerin açılmasına ve finanse edilmesine önem verilmiştir. XIV. yüzyılın ilk yarısından itibaren idari yapılarını tamamlayan Kürt mirlikleri muktedir oldukları coğrafyalarda birçok medrese inşa etmişlerdir. Kürt mirleri tarafından inşa edilip himaye edilen medreselerden bazıları şunlardır: Bitlis mirliğinde İhlasiye medresesi ve Şerefiye medresesi; Azizan mirliğinde Medreseya Sor, Mir Abdal medresesi, Seyfiyye medresesi, Bedriyye medresesi ve Mecdiyye medresesi; Behdinar mirliğinde Kubbehan medresesi; Şenbû mirliğinde Meydan medresesi, Pizan medresesi (1653), Zeynel Bey medresesi ve Gevaş İzzeddin Şir medresesi; Melikan mirliğinde Melik Adil Süleyman medresesi ve Melik Kamil Halil medresesi; Hizan mirliğinde Meydan medresesi ve Davudiyye medresesi; Müküs mirliğinde Mir Abdal medresesi; Şirvan mirliğinde Kufr Zeynel Bey medresesi; Mirdasî mirliğinde Cemşid Bey medresesi, Caferiyye medresesi, Hatuniyye medresesi ve Çermuk Ali Bey medresesi; Suveydi mirliğinde Şîn medresesi; Melkişî mirliğinde Çemişgezek Yelmaniyye medresesi bu türden mirlik medreselerinden birkaçıdır.

Safevîler'in geniş Kürd coğrafyasında hâkimiyet kurduktan bir süre sonra Kürt mirliklerinde sert bir şekilde Şiîleştirme siyaseti izlerinin silinmesi için, Safevîler'in bölgeden çıkarılmasıyla birlikte Kürt mirliklerinde özellikle Şafîî mezhebi fıkı üzerine kurulmuş medrese eğitim programı belirlenmiş ve bu doğrultuda bütün Kürdistan'da medreseler bu eğitim programı üzerinde şekillenmiştir (Bidlîsî, 2016: 287). Örneğin Kürdistan'daki Şiî etkisi kaldırmak için Şafîî mezhebi üzerine kurulan ilk medrese 921/1515 yılında Bitlis'te açılan İdrîs-i Bidlîsî medresesidir (Tekin, 2009: 240-245).

3.3. Vakıflar

İslam tarih ve medeniyetinde önemli bir müessese olan vakıflar ekonomik, kültürel ve sosyal hayatta önemli yer almışlardır. Vakfın temelini oluşturan yardımlaşma, insanlığa karşı olan vicdani sorumluluk Kur'an-ı Kerim'de geçen "fi-sebilillah" yani *malı Allah yolunda harcama* olarak ortaya çıkan ve felsefesi hayrat ve sadaka gibi Kur'anî

kavramlarla ilişkilendirilen vakıf kavramı geliştirek İslam devletlerinde çeşitli eserler olarak ortaya çıkmış, zamanla tam anlamıyla hayrat sistemi içerisinde teşekkül etmiş ve ortaya çıkan farklı yapılarla şehirlerin gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Vakıf hayratı arasında İslam ülkelerinde eğitimle alakalı ve dini nitelikli mescit, cami ve medrese gibi kuruluşlar; tarikat ehli sûfîlerin toplanma yerleri olan tekke, zaviye ve hankah gibi yapılar; fakirlere ve düşkünlere yemek dağıtmak için kurulan imarethaneler; toplanma yeri olan türbeler; bimaristan ve darü's-şifâ gibi sağlık kuruluşları; yollar, köprüler, kaleler, hamam ve çeşmeler gibi eserler zamanla oluşmuş ve iktidarın olduğu hemen hemen tüm bölgelerde farklı boyutlarda teşekkül etmiştir (Köprülü, 1983: 310-319)²⁷. Kürt mirliklerinin muktedir oldukları coğrafyalarda birçok örneğine rastladığımız vakıf benzeri yapılar aynı şekilde iktidarın ve gücün farklı bir teşekkülü şeklinde kendini göstermiştir. Örneğin, Şeref Han-ı Bidlîsî, atası Bitlis mirliği hâkimi Emir Şemseddin b. Emir Hacı Şeref'in Bitlis Gök Meydan'da 810/1407-1408 senesinde yapılan zaviye, hastane, aşhane ve camiden müteşekkil Şemsiyye külliyesinin vakıfları arasında Muş'a bağlı Tirmîr Köyü, Gurcîkan'a bağlı Kefo Köyü, Erciş ile Adilcevaz arasındaki Kazûh Köyü, Bitlis merkezde yedi dükkan, dört tarla, bir kervansaray ve yirmi Ermeni ailenin kaldığı yerlerin ve o güne yetişmemiş olan birçok yapının daha mezkur külliyesinin vakıfları arasında saymıştır (Bitlisi, 2016: 413). Bunu gibi diğer Kürt mirliklerinde de birçok vakıflar yaptırılmış ve halkın hizmetine sunulmuştur. İbn-i Haldûn, eserinde devletlerin vakıf türünden ortaya koydukların eserlerin tamamının onun temelindeki güç ile orantılı olduğunu belirtmiştir. Nitekim İslam coğrafyasında bulunan Kürt mirliklerinin çoğunluğu dindar hükümdarlar olan yöneticeler tarafından vakıflar hayrat amaçlı yapılmasının yanında iktidarın meşruiyetini sağlayan unsurlardan olduğunu destekler niteliktedir (Haldûn, c. I, 2004: 251).

İslam kültüründe oluşan bir diğer gelenek ise vakıf ve diğer imar faaliyetleri inşa edildikten sonra imar hakkında genellikle ne zaman inşa edildiği ve banisinin kim olduğunu hakkında bilgi içeren bir kitabenin konulmasıydı. Kürt mirliklerinde medrese, cami, mescit, köprü, dükkân ve sair hayrat ve vakıflardaki mevcut kitabeler Farsça ve Arapça olarak hazırlanmıştır. Bu bağlamda kitabesi Kürtçe hazırlanan ve bu alanda bilinen ilk Kürtçe kitabe Bazîd Kürt mirliğinde Ehmedê Xanî'nin yaptırmış olduğu caminin kitabesidir (Yüksel, 17.03.2018).

a. Mescit ve Camiler

Kürt mirliklerinin tamamında görülen en genel vakıf örneklerinin başında bölgede hâkim olan mirlerin kendi adlarına yapıp vakfettikleri mescit ve camilerdir. Mevcut mirlikler de bu yapılar inşa edildikten sonra cami ve mescit gibi yapıların masraflarının karşılanması ve bu yapıların ayakta kalıp sürekliliğinin sağlanması için çeşitli arsalar, köyler, dükkanlar, hamamlar, bağ ve bahçeler bu yapılara mahsusen vakıf malı olarak vakfedilmiş ve vakfiyelere kaydedilmişlerdir. Daha önceden eğitim kurumları kısmında Kürt mirliklerinin inşa ettikleri bu yapılara örnekler verdiğimizden burada sadece birer vakıf unsurları olarak bu yapılara değindik. Örneğin Melikan mirliğinde Cami-i Kebir vakfına bir hamam ve on dört dükkân bağlanmış; yine Melik Mucîreddin döneminde kendisi tarafından inşa ettirilen Ulu Cami için bir köyün tamamı, Cubbu Anber, Zih ve Deyr Dîl köylerindeki değirmenlerin tamamının ve şehrin içindeki bazı dükkanların gelirleri bu vakfa bağlanmıştır. Benzer şekilde bu mirlikteki diğer bütün cami ve mescitlere vakıflar bağlanmıştır (Çelebi, 2000/IV; Baluken, 2016: 311-312).

b. Medreseler

Medreseler de cami ve mescitler gibi neredeyse tamamında görülen yüksek eğitim kurumu olması ve bölgede muktedir olan hâkim mirlerin aynı zamanda maddi gücünü göstermesi hasebiyle büyük önem görmüştür. Bu sebeple özellikle kendi adına sikke kestiren ekonomik olarak güçlü olan Melikan, Azizan, Şenbû, Behdinan, Bitlis ve Erdelan gibi Kürt mirliklerinde önemli medreseler inşa edilmiş ve bu medreseler bölgenin mirleri tarafından finanse edilmişlerdir. Melikan mirliği hâkimi Melik Şihabeddin 754/1353-1354'te yaptırdığı Şihabiyye medresesine birçok değerli arazinin yanı sıra yine bu medreseye gelir sağlaması için bir han yaptırmıştı. Yine Melikan mirliği hâkimlerinden Melik Adil yaptırmış olduğu Nuzhe hanının ve yine kendi adına yaptırmış olduğu Adiliyye hamamının gelirini Fahriyye medresesi (Medrese-yi Adiliyye) ve zaviyesine bağlamıştı (Baluken, 2016: 312-313). Şirvan mirliğinin hâkimi Zeynel Bey'in 1000/1592'de kendi adına Kufra'da yaptırdığı Zeynel Bey medresesine, Kufra'da bulunan Eynu'l-Cezve mıntıkasının bütün arazi ve yapıları, Qulzen bölgesindeki bütün değirmenleri, yirmi dört tuz kaynağı, on köy ve üç nahiyedeki önemli araziler ve bu köylerden gelen gelirler ile birçok meyve bahçesi ile üzüm bağlarının gelirleri bu medreseye vakfedilmişti²⁸.

c. Zaviye ve Tekkeler

İslam coğrafyasında önemli vakıf kurumlarının başında gelen zaviye, tekke, hankâh, imaret gibi yapılar her tarafa yayılmış ve farklı mimari özellikler göstererek halkın hizmetine sunulmuştur. Tekke ve zaviyeler genel olarak bir tarikatın idaresi altında olup, toplumun manevi ve ahlaki açıdan eğitilmesi üzerinde durulmuştur. Kürt mirliklerinde zengin bir çeşitlilik gösteren Kadiriyye, Nakşibendiyye, Kübreviyye, Nurbahşiyye, Vefaiyye, Rifaiyye, Hurûfiyye, Sühreverdiyye, Halvetiyye, Kalenderiyye, Safeviyye gibi tarikatlar (Tavakkoli, 2010; Tenik: 2015) dolayısıyla zaviye ve tekkelerin de sayısında önemli bir etkiye yapmıştır. Burada sadece Kürd coğrafyasında hâkim mirlerin siyasi iktidarlarını meşru kılmak, iktisadi gücünü göstermek babında bir örnek vermemiz yerinde olacaktır. *Şerefname*'de Bitlis mirlerinin birçok kimselere, sûfî ve dervişlere iktalar tevcih ettiklerinden bahseder. Örneğin, Hüsameddin Bidlîsî'yle çağdaş olan Derviş Hacı İsa Bidlîsî'ye bir zaviye tahsis edilmiş, Hacırlu köyünün gelirlerinin yarısı mezkûr zaviyeye gelir olarak bağlanmıştır (Genç, 2014: 42-44).

Melikan mirliğinde bulunan en önemli iki zaviye İmam Abdullah zaviyesi ve Şeyh Çoban zaviyesidir. Bu zaviyelerin dışında birçok zaviye ve bunların gelirlerini sağlamak için oluşturulan vakıflar kurulmuştur. Buranın hâkimlerinden Melik Adil Süleyman Hasankeyf'teki Bayezidî, Bistamî, Edhemî ve diğer tarikatların dervişleri için zaviyeler inşa ettirmiş ve vakıflar bağlatmıştır. Melik Kamil Halil tarafından 861/1457'de vakfiyesi yazdırılan İmam Abdullah zaviyesine Beşiri'nin Barsala ve Sahasma köylerinin tamamı, Hasankeyf şehir merkezinde bulunan Sûku'l-Kutn (Pamuk Çarşısı)'nda dört dükkan, Sûku'l-Neccarîn (Marangozlar Çarşısı)'nda dört dükkan, Sûku'l-Helaviyye (Tatlıcılar Çarşısı)'nda dört dükkan, Sûku'l-Serracin (Semerciler Çarşısı)'ndaki dükkanların tümü, Sûku'l-Aşere meydanındaki bütün dükkanlar ve ambarı, Dicle Nehri kıyısında önemli birçok arazi, Resu'l-Cisr Mahalesi ve Şat Mahallesi'ndeki evlerin tümü, İmam Abdullah Türbesinin yakınındaki birçok meyve bahçesi ve bağlar, Neyrmîr köyü yolu üzerinde bulunan mağaraların tümü, Fevkaniyye köyündeki değirmenin yarısı ve daha birçok sulak arazi, dükkan, ev ve ambarlar bu zaviye için vakfedilmiştir (Baluken, 2016: 315-317). Bu

vakfiyenin gelirinin yüksekliği ve zaviyeye vakfedilen mal ve mülkler aynı zamanda dönemin hâkiminin gücünü göstermesi bakımından da önemlidir.

d. Mezarlık Vakıfları

Kürt mirliklerinde genellikle hanedan ailesinde gördüğümüz mezar vakıfları, vakıf müessesesinin farklı bir yönünü oluşturmaktadır. Şenbû, Bitlis ve Azizan gibi Kürt mirliklerinden günümüze bu vakıf türünde, müteveffanın ruhuna dua ve Kur'an-ı Kerim'den cüzler okunması için tutulan kişilerin günlük harçlığını karşılamak için birtakım yerler vakfedilmiş, vakfedilen yerler bir nevi vakfiye defteri olarak mezar taşına nakşedilmiştir (Bitlisi, 2016: 465). Örneğin, Şenbû mirliğinin merkezi Hakkari'de Emir Şerif'in eşi Şemse Hanım'ın 1202/1787 tarihli ayakucu mezar şahidesinde Emir Şerif'in İrisan köyünün dörtte birini ve on beş kuruşu sebil olarak her gün bir cüz Kur'an okuyan kişiye yarısı sabah ve yarısı akşam olmak üzere vakfetti şeklinde yazılmıştır. Yine aynı şekilde Hakkari Melik Esed Mezarlığında bulunan Muhammed Nasrî Han'ın mezar şahidesinde de okunan her on iki devir için bir kuruş vakfedilmiştir (Top, 2002: 1293; Alıkcı, 2006: 77-87).

e. Kütüphaneler

İslamiyet'in ilme önem vermesi, Müslümanların ilim adamlarına karşı büyük saygı ve sevgi göstermeleri İslam dünyasında insanları eğitime teşvik etmiştir. Gayrimenkul olmamasına rağmen insanlara yararlı olması ve hayırlı işlerden sayıldığından zamanla kitap vakfı geleneği oluşmuştur. Zamanla hükümetin olduğu yerlerde bölgenin hâkimi, veziri, üst düzey yöneticileri kendi özel kütüphanelerini ya da vakıf kütüphaneleri oluşturmuşlardır (Bkz. Cüneyd, 2009; Erünsal, 2003; Zeydân, 2013/II, 183-200). Kürt hanedanlıklarından itibaren Kürd coğrafyasında Kürt hâkimlerin kurmuş oldukları birçok kütüphaneye rastlamaktayız ki bunlardan ilki Mervânî hanedanlığının başkenti Meyyâfârikîn'de bulunan Nasruddevle b. Mervân'ın adına bilinen kütüphanedir (Cüneyd, 2009: 49; Ripper, 2012: 523). Yine aynı şekilde Eyyubî devleti tarafından daha güçlü ve zengin bir şekilde devam ettirilen bu gelenek Kürt mirliklerinde de önemli örnekler vermiştir. Çoğu mirliğin merkezinde önemli sayıda denebilecek kadar kitap içeren büyük şahsi mirlik kütüphaneleri oluşturulmuştur. Bu kütüphaneler aynı zamanda Kürt mirlerinin ilme ve bilime verdikleri önemi göstermenin yanında entelektüel kişiliklerinin de farklı bir göstergesidir. Örneğin Melikan mirliğinde Melik Adil Süleyman, Melik Eşref Ahmed ve Melik Kamil Halil'in özel kütüphaneleri mevcuttu. Özellikle Melik Adil Süleyman'ın Kütüphanesi kendi döneminin meşhur kütüphanelerden biri olarak namını duyurmuştur. Melik Adil Süleyman'ın kitaplara karşı özel ilgisi vardı ve kitap koleksiyonunu genişletmek için uzak yerlerde bulunan kitapları temin etmek, satın almak, satılmayan kitapları istinsah ettirmek için görevliler gönderirdi. Yine kendi adına inşa ettirdiği Adiliyye (Fahriyye) medresesinin kütüphanesi için dışardan birçok kitap getirtip bu kütüphaneden sorumlu maaşlı memurlar görevlendirmiştir. Örneğin Melik Adil Süleyman 810/1407-1408 senesinde bir emirini Kahire'ye İbni Asâkir'in *Târihu Dimeşk* adlı eserini yaklaşık altmış cilt olan tarih kitabını istinsah ettirmesi için yollamıştır. Aynı zamanda kendisi de iyi bir müntensih olan Hasankeyh hâkimi, kendi kütüphanesinin bünyesinde Şeref b. Emira es-Serayi gibi birçok meşhur hattatların yanında önemli müntensih, müzehhip, mücellitler çalışmıştır (Baluken, 2016: 306-310). Yine zengin ve köklü kütüphane geleneğini Erdelan, Şenbû, Behdinan, Bitlis Kürt mirliklerinde de

görmekteyiz. Nitekim Osmanlılar tarafından talan edilen Bitlis hâkimi Mir Abdal'ın kütüphanesindeki kitapların mezatta satılırken bunu müşahade eden Evliya Çelebi, eserinde söz konusu eserlerin güzelliğini ve paha biçilmezliğini büyük bir hayranlıkla anlatmıştır. Böylesi kitapların padişahların, şeyhülislamların, meliklerin kütüphanelerinde dahi bulunmadığını ifade ederek bu kütüphanede bulunan kitapların listesini ve istinsah edildikleri tarihleri vermiştir. Çelebi ayrıca Mir Abdal'ın, bizzat kendisinin istinsah ettiği eserlerin yanı sıra, Arapça ve Farsçaya hâkim olduğunu, iyi bir şair, hattat ve müstensih olduğunu belirtmiştir (Çelebi, 2000: 142-145). Bunun yanı sıra Soran mirliği hâkiminin eşi Hanzade Hatun'un 1070/1659'larda, yine aynı mirlikte sonraki dönemlerde Sitî Radiye Hanım adına 1182/1768'lerde büyük bir kütüphaneye sahip olduğu bilinmektedir²⁹. Buradan hareketle Erdelan Kürt mirliği Mah Şeref Hatun da göz önünde bulundurularak şu sonuç çıkarılabilir ki, Kürt mirliklerinde "Mîranete" olarak adlandırılan mirlerin eşleri de Kürt mirliklerinde önemli bir konuma sahiptiler. Mîraneteler, kimi zaman entelektüel kişilikleriyle ön plana çıkmış ve mirliğin yönetiminde de önemli işlerde bulunmuşlardı.

Genel olarak mirliklerde bulunan bu zengin ve çeşitli kütüphaneler Kürt mirlerinin kitaba verdikleri önemin bir nişanesi olmasıyla birlikte mirlerin ilmi ve edebi anlamda entelektüel seviyesini anlamak için de önemli bir ipucu vermektedir. Aynı şekilde Kürt mirliklerindeki ilme verilen önem dönemin ünlü alimlerinden Mevlana Muhammed Berkal'î (ö. XVI. yüzyıl ortaları)³⁰, Mela Muhyiddinê Cizîrî (ö. XVII. yüzyıl ortaları)³¹, Mevlana Ebubekirê Musennifê Goranî (ö. 1014/1605-1606)³², Mevlana Hasan Sorcî (ö. XVI. yüzyıl), Mevlana Zeyneddin Bibî (ö. XVI. yüzyıl), Mevlana Seyyid Ali (ö. XVII. yüzyıl), Mela Salihê Hekkarî (ö. XVII. yüzyıl) (Şem'î, 2016: 50), Mela Ebdullahê Rebetkî, Mela Huseynê Şivekî, Mela Muhemmedê Şîranşî (Dehqan, 2017: 128), Mela Xelilê Sêrtî (ö. 1843) gibi birçok alimin bu mirliklerde himaye edilmesini sağlamıştır (Bkz. Dehqan, 2009: 171-179).

Sonuç:

Bu çalışmada Kürt mirliklerini birer iktidar kurumu olarak ele aldık ve değerlendirdik. Bu açıdan ele aldığımızda öncelikle Kürt mirliklerindeki statü problemini tespit etmeye çalıştık. Kürtlerin kurmuş oldukları iktidar yapılarının statü açısından incelerken Şerefname'deki taksimatı ön plana çıkardık. Tarih boyunca Kürt hükûmetlerinin kurmuş oldukları devlet formlarının "Bağımsız olanlar", "Kendi adına sikke kestirip hutbe okutanlar" ve "Sikke kestirmeyen ve hutbe okutmayan mirlikler" şeklinde üç başlık altında tasnif edildiğini gördük. Sonraki yıllarda Kürt mirliklerinin Osmanlı hâkimiyeti altına girmesinden sonra Osmanlı devlet yönetimi altında Osmanlı idari yapısına göre yeni bir statü kazandıklarını gördük ki bunların da "Klasik Osmanlı sancakları", "Ekrađ sancakları/Yurtluk-Ocaklık sancaklar" ve "Hükûmet sancaklar" olmak üzere üç başlık altında toplandığını gördük.

Kürt mirlikleri tesis edildikleri coğrafyalarda iktidarlıklarını pekiştirmek amacıyla birtakım hâkimiyet alametlerine başvurmuşlardır. Özellikle mirliğin başında bulunan mir/hükümdar açısından elkâb, unvan, menşur, beratnâme, sikke kestirme, hutbe okutma, bando ve musiki takımı kurma bunlardan sadece tespit ettiklerimizdir. Aynı şekilde söz konusu Kürt mirlikleri, mirlik tarihleri yazdırarak veya mirlik şecereleri hazırlattırarak da hâkimiyetlerini pekiştirme yoluna gitmişlerdir.

Kürt mirliklerinde hükümdarın iktidarlarının meşru gösterme ve hâkimiyetlerini pekiştirme unsurları olarak hâkimiyet bölgelerinde birtakım imar faaliyetlerinde

bulunmuşlardır. Bu başlık altında Kürt mirliklerinde görülen ve kurumsallaşmanın da farklı bir göstergesi olan bu yapıları eğitim kurumları ve vakıflar olmak üzere iki ana başlık altında topladık ki bu başlıklardan ilki eğitim kurumları, diğeri ise vakıflardır. Eğitim kurumlarının mescit ve cami ile medreseler olduğunu; vakıfların altında ise yine mescit ve camilerin, medreselerin, zaviye ve tekkelerin ve son olarak da kütüphanelerin olduğunu gördük. Bütün bunlar kısaca toparlanacak olursa gerek eğitim kurumları ve gerekse de vakıf adı altında mirlik topraklarında inşa edilen mescit, cami ve medreseler ile halkın hizmetine sunulan tekke ve zaviyelerin; yol, köprü, çeşme ve kervansaray gibi çeşitli vakıfların, ilmi anlamda alimlerin ve talebelerin ihtiyaçlarını karşılayacak entelektüel birikimi sağlayan kütüphanelerin kurulması ve bu yönde diğer birtakım faaliyetlerin tamamı özetle, Kürt mirliklerinde bilgi-iktidar ilişkisi çerçevesinde okunup değerlendirilebileceği kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA:

- Akgündüz, Ahmet (1992). **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, Kanunî Devri Kanunnâmeleri, 4. Kitap, I. Kısım Merkezi ve Umumî Kanunnâmeler**, İstanbul.
- al-Hisnî, al-Hasan b. İbrahim al-Münşî. (2019). **Tarîhu Hisn Keyfa**, Yusuf Baluken (Thk.), İstanbul: Nûbihar.
- Alikılıç, D. (2006). **İrisan Beyleri**, İstanbul: Tarih Düşünce Kitaplığı.
- Ardalan, S. (2011). **Erdalan Kürtleri**, Heval Bucak (Çev.), İstanbul: Avesta.
- Baltacı, C. (2015). **XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, c. I, İstanbul: İFAV.
- Baluken, Y. (2014). “Çend Dokument ji Serdema Mîr Evdalê Botî”, **Nûbihar Akademî**, jimar 2, sal 1, 117-124.
- Baluken, Y. (2016). “**Hasankeyf Eyyûbîleri (630-866/1232-1462)**” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Baluken, Y. (2016). “Mîr Şemsedînê Welî û Diravên Şemsedînî”, **Nûbihar Akademî**, jimar 4, sal 2, 121-130.
- Başı, H. (2015). “Şer’iyye Sicili Kayıtlarına Göre Bitlis Vakıfları ve Vakıf Eserleri (1878-1910)”, Bitlis Eren Üniversitesi SBE Dergisi, c. 4, s. 1, Haziran, 47-60.
- Bedlîsî, Şerefhanê (2007). **Şerefname Dîroka Kurdistanê**, Ziya Avcı (Kürtçe Çev.), Stenbol: Avesta.
- Bidlîsî, İdrîs-i (2016). **Selim Şah-Nâme**, Hicabi Kırılgiç (Haz.), Ankara: Hece.
- Bitlisi, Şerefhan (2016), **Şerefname Kürt Tarihi**, Abdullah Yeğin (Çev.), c. I, İstanbul: Nûbihar.
- Cüneyd, Yahya M. (2009). **İslâm Aleminde Vakıf Kütüphaneciliğinin Doğuşu ve Gelişimi (Kültür Mirasının İçeriği)**, Süheyl Sapan (Çev.), İstanbul: Kent Işıkları.
- Çakar, E. (2002). “Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesi’ne Göre 1522 yılında Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 12, s. 1, Elazığ, 261-282.
- Dankoff, R. (1990). **Evliya Çelebi in Bitlis The Relevant Section of The Seyahatname**, E.J. Brill, Leiden-New York-Kopenhavn-Köln.
- el-Bâbanî, Abdulkadir b. Rüstem (2019). **Siyeru’l-Ekrad Bâban ve Erdelan Kürtleri Tarihi (1523-1870)**, Veysel Başçı ve Eral Ceylan (Haz.), İstanbul: Peywend.
- Epözdemir, Ş. (2015). **Medrese-yên Kurdistanê di Dewra Mîran û Neqşebendiyan**, İstanbul: Nûbihar.

- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî (2000). **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, IV. Kitap, Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman (Haz.), İstanbul: Yapı Kredi.
- Feridun Bey (1275). **Mecmua-yı Münşeâtü's-Selâtin**, c. I, İstanbul.
- Genç, V. (2014). "**Acem'den Rum'a: İdris-i Bidlîsî'nin Hayatı, Tarihçiliği, ve Heşt Behîşt'in II. Bayezid Kısım**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Genç, V. (2016). "İdris-i Bidlîsî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", **Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies**, XLVII, 147-208.
- Gördük, Y. E. (2014). "Eğil Emirliği'nin Kısa Tarihçesi ve Eğil Emirlerine Ait Şecere Metninin Tercümesi", **OTAM**, 35/Bahar, 89-120.
- Göyünç, N. (1969). "Diyarbakır Beylerbeyliğinin İlk İdâri Taksimatı", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, XXIII, 23-34.
- Göyünç, N. (1994). "Ocaklık Deyimi Hakkında", **XI. Türk Tarih Kongresi 5-9 Eylül 1990**, TTK, Ankara, 873-877.
- Günaltay, M. Ş. (1991). **İslam Tarihinin Kaynakları**, İstanbul: Endülüs.
- Gür, F. (2009). **Ortaçağ ve Sonrasında Kürt Mimarisi**, Van: Hedef Ay.
- Hewramî, Heme K. (2008), **Mêjûy Perwerde w Xwêndin le Hucrekanî Kurdistan da**, c. I, Kitêbxana Cizîrî, Duhok.
- İbn-i Haldûn (2004). **Mukaddime**, c. I, Halil Kendir (Çev.), Ankara: Yeni Şafak.
- İbnu'l-Belhî (1384). **Fârsnâme**, Guy le Strange ve Reynold Nicholson (Thk.), Tahran: İntişarat-ı Esatir.
- İbnu'l-Ezrak el-Fariqî (2014), **Târîhu Meyyâfârikîn**, Karim Farouk el-Kholy & Yusuf Baluken (Thk.), İstanbul: Nûbihar.
- Keleş, N. (2016). **Şeddâdîler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Khachaturian, A. (2003). "The Kurdish Principality of Hakkariya (14th-15th Centuries)", **Iran & Caucasus**, vol. 7, no. ½, Brill, 37-58.
- Kılıç, O. (2011). "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikattaki Yeri", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 11, s. 1, Elazığ, 257-274.
- Kılıç, O. (2013). "Yurtluk", **DİA**, c. ILIII, İstanbul, 614-615.
- Koçi Bey Risaleleri** (2008). Seda Çakmakcioğlu (Haz.), Kabaıcı, İstanbul (1011/1631).
- Kodaman, B. (1986). **Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdarî Durumu**, Ankara: Anadolu Basın Birliği.
- Köprülü, M. F. (1983). **İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, İstanbul: Ötüken.
- Makdisi, G. (2009). **İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşerî Bilimler**, Hasan Tuncay Başoğlu (Çev.), İstanbul: Klasik.
- Musaddik, Ali A. (1384). "**Berresî Hukûmetê Mîrnişînê Erdelan der Kordestan**" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Danışgâh-e Şehîd Behîştî Danışgede-e Edebiyat ve 'Ulûm-e İnsanî, Tahran.
- Mustafa D. (2009). "Kurdish Writers in arabic Biographical Dictionary", **Journal of Religious & Theological Information**, volume 7, 171-179.
- Mustafa D. (2017). "Haşiyeyâ Enwar el-Tenzîlê ya Muhemmed el-Şîranşî el-Kurdî", Robîn Şahin (Çev.), Derwaze, jimare 1, Gulan, 128-146.

- Pekol, F. (2017). **“Zirki Beylikleri ve Beyler Tarihi”**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin.
- Rauf, İmad A. (2009). **eş-Şeceretu'l-Zivekiye Vesiqetu'n-Nesebi Umerai Behdinan ve Tarixihum**, Erbil: Mektebu'l-Tefsir li'l-Neşr ve'l-i'lan.
- Reid, James J. (1997). “Hakkârî Clan and Society: Kurdistan (1502-1656)”, **The Journal of Kurdish Studies**, vol. II, 13-30.
- Ripper, T. (2012). **Diyyarbakir Merwanileri İslami Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı**, Bahar Şahin Fırat (Çev.), İstanbul: Avesta.
- Sadinî, M. X. (2017). “Hakkârî Mîrleri/Beylerinin Mîrnamesi”, **Kürt Tarihi**, 29, İstanbul, 22-27.
- Şem'î. (2016). **Terceme-i Tevârîh-i Şeref Hân**, Adnan Oktay (Haz.), İstanbul: Nûbihar.
- Şeşen, R. (1987). **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, İstanbul: Çağ.
- Şeşen, R. (1995). “Eyyûbîler”, **DİA**, c. XII, İstanbul, 20-31.
- Şeşen, R. (1998). **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul: İSAR Vakfı.
- Tavakkoli, Muhammed R. (2010). **Kürdistan Tasavvuf Tarihi**, Mehmet Polat (Çev.), İstanbul: Hîvda.
- Tekin, R. (2009). “İdris-i Bitlisî ve İdrisiyye Medresesi Mevkufâtı”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)**, s. 40, Erzurum, 233-246.
- Tenik, A. (2015). **Tarihsel Süreçte Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar**, İstanbul: Nûbihar.
- Top, M. (2002). “Hakkârî'deki Osmanlı Devri Mezar Taşları”, **XIII. Türk Tarih Kongresi 4-8 Ekim 1999**, Ankara, 1291-1320.
- Ünal, M. A. (2015). **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta: Fakülte Kitapevi.
- Yüksel, M. (17.03.2018). “Şêx Ehmedê Xanî/Şeyh Ahmed el-Hanî”, Rûdaw.
- Zeydân, C. (2013). **İslâm Uygurlikları Tarihi**, c. I ve II., Nejdîet Gök (Çev.), İstanbul: İletişim.

Dipnot:

- ¹ Kanuni döneminde Diyarbakir Eyaleti'ndeki bazı Ekrad sancakları şunlardı: Sağman, Kulb, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çermuk, Çapakçur idi. 1631-1632 yıllarının Sancak Tevcih Defterine göre bu ismi geçen sancaklarda bir takım değişiklikler olmuştur. Örneğin Kanuni dönemi Ekrad sancaklarına ilave olarak Mazgirt, Si'ird, Görgil, Ahakis, Meyyafarikin, Hemkerdekan gibi yerler Ekrad sancaklar olarak görülmektedir. Van Eyaleti'nde ise Zediki, Şirvi, Müküs, Keşab, Şitak, Elbak, Kotur, Espayird, Bargiri gibi yerler bu statüde kaydedilmiştir. 1673-1740 yıllarının Sancak Tevcih Defterine göre ise sadece Çermuk, Pertek, Kulb, Ağcakale, Dasini ve Mihrani bu statüde yer alırken Van eyaletinde Ekrad sancağı olarak geçen yerler şunlardır: Karkar, Zeriki, Şirvî, Şitak, Elbak, Espayird, Bargiri, Diyadin, Somay, Belican ve Ebeğ'e'dir. Bkz. Kanuni dönemi, 1631-1632 ve 1673-1740 yıllarının *Sancak Tevcih Defterlerine* göre düzenlenmiş olan Osmanlı'daki mevcut yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklarının tablosu için bkz. Orhan Kılıç, “Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikattaki Yeri”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 11, s. 1, Elazığ 2001, s. 262-263; Enver Çakar, “Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesi'ne Göre 1522 yılında Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 12, s. 1, Elazığ 2002, s. 277-278, 281; Orhan Kılıç, “Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdarî

Statüleri (1558-1740)", **Osmanlı Araştırmaları**, s. XXI, İstanbul 2001, s. 206-208; van Bruinessen, "Osmanlıların Diyarbekir'i Fethi ve 16. ve 17. Yüzyıllarda Vilayetin İdarî Organizasyonu", s. 39-59; Yine bu sancaklarla ilgili bir diğer kayıt Koçi Bey Risalelerinde şu şekilde geçer: "...Vezir Ahmed Paşa kulunuz halen Diyarbekir Beylerbeyisidir. Senede on iki yük hası olup, yirmi dört sancağı vardır. Beşi hükûmete ocaklık, sekizi Ekrad beyleri sancağıdır; bunların dışındaki on bir Osmanlı sancağı şunlardır: Harput, Ergani, Siverek, Nusaybin, Hasankeyf, Siird, Meyafarikin, Akçakale, Sincar, Habur, Çemişgezek. Te'bit ile verilen beş sancak şunlarıdır: Sağman, Kulp, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur, Çermik, Amid paşa sancağıdır..." Geniş bir okuma için bkz. **Koçi Bey Risaleleri**, Seda Çakmakcıoğlu (Haz.), Kabalıcı, İstanbul 2008, s. 127.

- ² Aynî Ali Efendi 1018/1610 senesinde yazmış olduğu eserinde bu konuya şöyle değinmiştir: "Eyâlet-i Diyârbekir on bir Osmanlı sancağı ve sekiz Ekrâd begi sancağı ve beş hükûmettir. Bu sekiz ekrâd sancağı hîn-i fetihde gerçi sancak tarîkiyle verilmiştir ve sancak itibar olunur. Lakin yurtluk ve ocaklık üzere olup azl ü nasb kabul etmezler. Fevt oldukta vâli arzıyla oğullarına verilüp hârice verilmez. Lâkin sancaklar gibi ebvâb-ı mahsûlâtı tahrîr-i defterdâr olunur. İçinde zeâmet vardır. Sefer oldukta züemâ ve erbâb-ı tımârı ve alaybegisi ile sancak beyi sâir sancaklar gibi beglerbegisi ile konup göçüp bayrağı altında sefer hizmetin edâ ederler. Fermân olan hizmete gelmezlerse sancağı oğluna veya akrabasına verilir. Amma hükûmetler tahrîr olunmamıştır. İçinde zeâmet ve tımâr yoktur. Hâkimleri mülkiyet üzere zabt ve tasarruf ederler. Mevrûzu'l-kalem ve maktû'ü'l-kidem olup ebvâb-ı mahsûlâtı her ne ise kendüler mutasarrıftır." Bkz. Aynî Ali Efendi, **Kavânîn Risâlesi**, s. 29-31.

- ³ Kanuni döneminde hazırlanan Kanunnâme-i Hümâyûn'da Diyarbekir eyaletine bağlı hükûmet sancaklar şöyle tarif edilmektedir: "...bunlardan mâ'ada dokuz hükûmet vardır ki, hîn-i fetihde hıdmet ü itâ'atleri mukabelesinde ashabına tevfiğ ü temlik olunmuştur. Mülkiyet tarîki üzere tefrik ederler. Hatta memleketleri mevrûzü'l-kalem ve maktû'ü'l-kademdir. Ebvâb-ı mahsulâtı dâhil-i defter-i sultanî olmamıştır. İçlerinde ümerâ'-i Osmâniyye'den ve kul tâifesinden hiç bir ferd yoktur. Cümle kendülere mahsusdur. Ve bunların 'ahidnâmeleri mûcibince azl ü nasb kabul eylemezler. Amma cümlesi mutî'-i fermân-ı Hazret-i Sultandır. Şâir ümerâ'-i Osmâniyye gibi kangı eyâlete tâbi'ler ise, beğerbeğileriyle ma'an sefer eşerler. Kavm ü kabîle ve başka asker sâhibleridir." Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, Kanunî Devri Kanunnâmeleri, s. 463.

- ⁴ Osmanlı'da Kürt mirliklerine yazılacak olan resmi yazılarda bu mirliklerin hâkimlerine karşı nasıl hitap edileceği şekli kanunnamelerde yerini almıştır. Örneğin Kanunnâme-i Sultan Süleyman'da bu mevzu şöyle yazılmıştır: "Ümera-yı azâm Kürdistân ki hakimlerinin âhîrinde alâmet yazılıb ve esna-i kelimâtde ihlâsınız deyû yazılır. Mîr Hüseyin Beg hâkim-i Çemişgezek, Şeref Beg hâkim-i Bedlîs, Melik Hâil Eyyûb hâkim-i Hasankeyf, Mîr Bedir Bohtî hâkim-i Cezire, Mîr Zâhid veled-i İzzeddin Şîr. Ümera-yı Kürdistân ki mezkûrlerden eşğa olûb hükümlerinin âhîrinde alâmet yazılır. Kelimâtde hitâb üzre yazılır. Egil Begi Muhammed Beg Sahnûlî, Dâvud Beg Hizânî, Sultân Ahmed hâkim-i Çepiçkûr, Seyda Ahmed Beg Bohtî, Sincar Begi Bekir Beg Bohtî, Pali Begi Cemşid Beg, Otâk Begi Ahmed Beg ve bunların cümlesinin elkâb cenâb emâret-meâb eyâlet-nisâb devlet-nisâr saadet-iktisâb meliku'l-celal melikiyyu'l-hisâl el-mahfûfu bi sunûfi letâifi'l-avâtifi'l-meliku'l-mitâl, Filân hâkimi filân damet meâlî-i tûkî' refî'

humâyün vâsıl olicak malum olunur...". Bkz. **Kanunnâme-i Sultan Süleyman Han**, vr. 7b.; Osmanlı padişahları ve Kürt mirleri arasındaki yazışma örneklerinde Kürt mirliklerinin hâkimlerine hitap örneklerinden birkaçı için için bkz. Feridun Bey, **Mecmua-yı Münşeâtü's-Selâtin**, c. I, s. 353, 90-91, 418-419; Genç, "İdris-i Bidlîsî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", s. 147-208.

- ⁵ Osmanlı'nın yürüttüğü bu sistem XVII. yüzyıldan itibaren bozulmaya ve yozlaşmaya başlamıştır. Şöyle ki, Kürdistan bölgesindeki Osmanlı vezir veya paşaları Kürt mirleri arasında çıkan karışıklıkları daha da derinleştirerek onları birbirlerine kırdırtmış, kimi zaman da kendi isteklerine göre merkeze haber salıp fermanlar çıkartarak istedikleri kişilerin mirliğin başına geçmesine sebep olmuşlardır. Bu durum Kürt mirlikleri içerisinde dengelerin bozulmasına, halkın huzursuz olmasına ve mirliğin yönetim işlerinin aksamasına neden olmuştur. Behdinan ve Azizan mirliklerinde gerçekleşen ve daha birçok örneği olan benzer bir örnek için bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 156-158, 172-173; Bu konuda Osmanlı padişahı IV. Murat'ın katiplerinden Aziz Efendi'nin hazırlamış olduğu raporlara da yansımıştır. Bkz. Önder Beyter, Rêzan Ekinci, "Kürd Emirlerinin Muktedir Oldukları Zamanlarda Yaptıklar Hizmetler", **Kürt Tarihi**, s. 2, 2012, s. 20-27; Feridun Bilgin, "Aziz Efendi'nin Risâlesinde Kürt Emîrleri (IV. Murad Dönemi, 1623-1640)", **Mukaddime**, 2019, 10(1), s. 1-19.

- ⁶ Örneğin Müküs, Hizan gibi mirliklerin günümüze ulaşmış sikkeleri olmamasına rağmen 1514 yılında gerçekleşen Çaldıran savaşının hemen akabinde bu mirliklerde 1515 yılına ait I. Selim adına darp edilmiş sikke örnekleri bu mirliklerde bir para kültürünün olduğuna işaret etmektedir. Müküs mirliğinde I. Selim adına bastırılmış sikke örneği için bkz. http://www.icollector.com/OTTOMAN-EMPIRE-Selim-I-1512-1520-AR-akce-0-59g-Mukus-AH922_i18272157 (ulaşım tarihi 27.02.2019).

- ⁷ Şerefname ilgili birçok çalışma yapılmış. Örneğin Reid bu eseri tanımlarken Safevî dönemi İran edebiyatı içerisinde değerlendirir ve yazılış tarzı olarak *Sebk-i Hindi* akımı içerisinde yer aldığını belirtir. Bkz. Reid, "Mahmûdî Order and Clan, 1500-1606", s. 1; Djene Rhys Bajalan, "Şeref Xan's Sharafnama: Kurdish Ethno-Politics in the Early Modern World, Its Meaning and Its Legacy", **Iranian Studies**, volume 45, no 6, November 2012, s. 795-818; Sacha Alsancakli, "What's old is new again: A study of sources in the Şarafnâme of Şaraf Xân Bidlîsî (1005-7/1596-99)", **Kurdish Studies**, volume 5, no 1, s. 11-31; Sacha Alsancakli, "Historiography and language in 17th-century Ottoman Kurdistan: A study of two Turkish translations of the Sharafnâme", **Kurdish Studies**, volume 6, no 2, s. 171-196; Emîr Hesenpûr, "Şerefname: Dewletbûn, Derebegîti û Serwerî", içinde **Şerefname Dîroka Kurdistanê**, Ziya Avci (Kürtçe Çev.), Avesta, Stenbol 2007, s. 9-34; Şerefname'de bulunan minyatürlere münhasır bir çalışma için bkz. 'Ebdulreşîb Yûsuf, **Hunerê Tabloyên Şerefname**, Elîşêr (Çev.), Jîna Nû, Sweden 1991.

- ⁸ Bitlis mirlerinden Ahmed b. Muhammed Bey Mirza 1667 yılında ilk defa Osmanlıcaya çevirtmiştir. Bu çevirinin nüshaları, Ali Emiri Koleksiyonu, 34 Ae Tarih 364, 295 varak; İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Bölümü'ndedir. Bir diğer çevirisi ise Palu mirliği hâkimi Yensur Bey'in katibi Şem'î tarafından Osmanlıcaya çevrilen tercümedir. Bu eser çevirinin yanında eserin farklı bir zeylidir. Şem'î Palu mirliği hâkimine sunduğu bu eserinde Şerefname'nin 1597 yılından 1682 yılına kadar gerçekleşen olayları da eklemiştir. Sonrasında ise Şem'î, Eğil hâkimlerinden Mirdasî miri Mir Mustafa için yeni bir nüsha hazırlamış ve 1684 yılına kadarki olayları eklemiştir. Bu çevirinin nüshası, Şem'î, *Terceme-i Tevârih-i Şerefhan*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, 1469 numarada yer almaktadır. Şem'î, *Terceme-i Tevârih-i Şerefhan*, Adnan Oktay (Haz.), Nûbihar, İstanbul 2016; Şerefname'nin ilk defa Kürtçe çevirisi 1858 yılında Mela Mehmûdê Bazîdî tarafından yapılmıştır. Mela Mehmûdê Bazîdî, *Tewarîxê Qedîmê Kurdistan Tercema Şerefnameya Şerefxanê Bedlisî*, Se'îd Dêreşî (Thk.), Spirez, Duhok 2007; Bunların yanında Rusça ve Fransızca gibi birçok dünya diline çevrilmiştir.
- ⁹ Şerefname ile ilgili olarak yapılan çalışmaların bibliyografyası için bkz. Yusuf Baluken, "Şerefname Bibliyografyası", içinde Bitlisi, *Şerefname*, s. 25-43.
- ¹⁰ Salih Beg b. Han Budak eş-Şirvanî, *Tarihu'l-Ensâb*, Tahsin İbrahim Doskî, Spirêz, Erbil 2005; Bu eserin Kürtçe çevirisi için bkz. Salihê Kurê Xan Budaq, *Dîroka Nijada Şêrwan (Dîroka Mîrekên Şêrwanê)*, Kerem Soylu (Arapça'dan Kürtçe'ye Çev.), Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol 2004.
- ¹¹ Abbas Kadîmî Kîdârî, "Târîhnigârî Mehellî Kurdistân ve Zuhûr Nohostîn Târîhnigâr-e Zen der İran", *Pijûheşhâyê Târîhî*, sal 45, Dovre-ye Cedit, Şomare 1, Behar 1388.
- ¹² Muhammed Şerif Kadî, *Zübdetü't-Tevârih*, Muhammed Rauf Tevekkolî (Tas.), İntişârât-e Tevekkolî, Tahran 1389.
- ¹³ Muhammed Şerif Kadî, *Tarihê Kordhayê Erdelan*, Siyamend Halilî (Haz.), İntişârât-e Kordestan, Senendec 1392.
- ¹⁴ Husrev b. Muhammed b. Menuçehr Erdelan, *Lubbu't-Tevârih*, İntişârât-e Khânevâdegi-ye Erdelan, Tahran 1356.
- ¹⁵ Mestûre Kordestanî, *Tarihê Erdelan*, Nasır Azadpûr (Haz.), Çaphane-ye Behramî, Senendec 1325; Bu eserin Kürtçe çevirisi için bkz. Mestûre Kurdistanî, *Mêjûyî Erdelan*, Mamosta Hejar (Farsça'dan Kürtçe'ye Çev.), Aras, Hewlêr 2005; Mestûre Erdelan, *Târîhu'l-Ekrâd*, Cemal Ahmediayin (Haz.), Aras, Hewlêr 2005.
- ¹⁶ Erdelan mirliğiyle ilgili yazılmış tarih kitaplarının içeriği ve kısaca tanıtımları için bkz. Cafer Açar, "*Tarih-i Kurd Adli Yazma Eserin Çevirisi ve Değerlendirilmesi*", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin 2018.
- ¹⁷ Şenbû mirliği hâkimi İbrahim Han'ın divan katibi ve dönemin meşhur hattatı olan Katib Mirzaoğlu'nun dönemin İran şahına sulhnameyi mirliğin adına kendi hattıyla yazmıştır. bkz. Alikılıç, *İrisân Beyleri*, s. 75; Bitlis mirliğinin divanında Emir Şeref'in tahta oturması sırasında divan kâtiplerinin hükümdarlık fermanını yazmaları hakkında bkz. Bitlisi, *Şerefname*, s. 436; Melikan mirliği gibi bazı Kürt mirliklerinde *kâtibu's-sırr* veya *kâtibu sırrî'd-devle* gibi isimlerle anılırdı. Örneğin Melikan mirliğinin ilk dönemlerinde aslen Siirt'e bağlı Maden'den olan Fahreddin İbrahim b. Lokman Melik Kamil Muhammed Amid'i fetih ettiği zaman onun hizmetine girdi. Sonrasında Melik Salih

Eyyûb'un hizmetinde uzun süre Hasankeyf'te çalıştı. Kendi döneminin inşa sanatının en iyilerinden olan ve aynı zamanda iyi bir şair olan Siirtli İbnu's-Saykal el-Cezerî olarak tanınan Bedreddin Muhammed b. Nasrullah el-Münşî 725/1325'te Hasankeyf'e gelerek Melik Salih'in yanında kâtibu's-sırr olarak göreve başlamıştır. Benzer şekilde Melikan mirliğinde Emir İbrahim b. el-Hâc Abdullah ve Ma'd b. İbrahim el-Harîrî gibi devlet adamlarının inşa katipliği görevinde bulunmuştur. Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 264-266; Salihê Kurê Xan Budaq, **Dîroka Nijada Şêrwan**, s. 63; Ayrıca inşa makamının önemi ve münşînin görevleri ve tarihsel süreçte gelişen münşîlik ekolleri için bkz. Genç, "**Acem'den Rum'a: İdris-i Bidlîsî'nin Hayatı, Tarihçiliği...**", s. 71-73.

- 18 Melikan mirliği hükümdarı Melik Salih Yusuf, 725/1325 yılında Memluk hükümdarının kendisine hediye olarak gönderdiği ata binerek ordu komutanları ve beraberindeki devlet adamlarıyla savlecan oynadıktan sonra atı *ümera-yı ahûriyye* denen görevliye teslim ederek atın iyi bir şekilde beslenmesini ve eğitilmesini istemiştir. Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 259; Aynı zamanda *bâzbân* da denen bu görevli için bkz. Musaddik, "**Berresî Hukûmetê Mîrnişînê Erdelan der Kordestan**", s. 246.
- 19 İslam devletlerinde *nukebâ*, *nukebâu'l-asker* gibi isimlerle de kullanılmıştır. Bazı Kürt mirliklerinde bu görevi çavuşlar yapmaktaydı. Örneğin Melikan emiri Melik Adil Mucîreddin Meyyâfârîkî'nin üzerine sefer düzenlemeden evvel nakib aracılığıyla ordu komutanları ve beylere sefer hazırlığı yapılmasını emrini iletmiştir. Nitekim Melikan mirliğinde Melik Adil Süleyman döneminde bu görevi çavuşların icra ettiği görülmektedir. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, s. 359, Baluken, "**Hasankeyf Eyyûbîleri**", s. 260-261; Musaddik, "**Berresî Hukûmetê Mîrnişînê Erdelan der Kordestan**", s. 251.
- 20 Divânu'l-İnşâ'da mirliğe gelen yazışmalar burada yapılır, bunlara karşılık verilmesi gerekiyorsa burada yazılır ve gönderilirdi. Yine devlet idaresinde görev alacak kişilerin tayin ya da azil işleri burada yazılır, diğer bütün menşur ve beratlar burada hazırlanırdı.
- 21 Kürdistan coğrafyasında önemli derece alimin yanında birçok münşî de çıkmıştır ki bunların başında İdris-î Bedlîsî geliyordu. Kendisi Akkoyunlular'ın, Safevîler'in ardından son olarak Osmanlı sarayında münşilik yapmış, Osmanlı'da bir tarih yazılışı ekolü ve münşilik geleneğinin oluşmasını sağlamıştır. Detaylı bir şekilde hazırlanan hayatı için bkz. Genç, "**Acem'den Rum'a: İdris-i Bidlîsî'nin Hayatı, Tarihçiliği...**", s. 24-302; Ayrıca yine İdris-i Bidlîsî'nin öğrencilerinden olan Bitlis'in Rojkî aşiretinden olan Derviş Mahmud Kelecîrî idi. Bkz. Bitlisi, **Şerefname**, s. 177-178; Erdelan Kürt mirliğinde münşiler için bkz. Musaddik, "**Berresî Hukûmetê Mîrnişînê Erdelan der Kordestan**", s. 249.
- 22 Kürt mirliklerinde ordunun vazgeçilmez parçalarından biri de her Kürt mirliğinin kendine has olan *tabl ve alemnî* (davul/bando takımı ve bayrak/sancak) idi. Bkz. Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, c. IV, s. 469; Şirvan mirliği bir savaş hazırlığı için ordu komutanı olarak serleşker görevlendirilmesi ve bir ordunun hazırlanması hakkında bkz. Salihê Kurê Xan Budaq, **Dîroka Nijada Şêrwan**, s. 57, 73.
- 23 Melikan mirliğinin ilk dönemlerinde bu görevde Şemseddin el-Kutubî isminde Kürt bir fakih bulunurken, Melik Adil döneminde Nureddin el-Haskefî, Melik Kamil Halil döneminde ise Cemaleddin Hasan eş-Şafiî ve ardından ise el-Hac Zeyneddin Abdurrahman kadilkudatlık görevlerinde; benzer şekilde Melik Adil Süleyman

döneminde Kadı Bedreddin, Kadı Ömer b. Kadı Hasan, Şihab es-Sincarî gibi isimler de Hasankeyf'e bağlı farklı yerlerde kadılık görevlerinde bulunmuşlardır. Baluken, "Hasankeyf Eyyûbîleri", s. 270-271.

²⁴ Baluken, "Hasankeyf Eyyûbîleri", s. 270-272; Diğer mirliklerde her üç divanın bir arada olduğunu gösteren kayıtlar bulunmamasına rağmen Bitlis, Erdelan, Hakkari gibi büyük mirliklerde farklı divanların isimleri söz konusu Şerefname, Hakkari tarihin ele alan İrisan Beyleri, Erdelan tarihi hakkında yazılan mirlik tarihleri, Şêrwan mirliğı tarihinde isimleri geçmektedir.

²⁵ Örneğin Melikan mirliğinde Melik Salih, Muhallêmî Aşireti reisi Emir Mesud, Becnevî Aşireti reisi Emir Hüsameddin ve Kürdlî aşiretine bölgedeki güvenliği sağladıkları için çeşitli iktâlar vererek ayrıca onları onure de etmiştir. Melik Adil Mucîreddin ise Muhallêmî aşiret reisi Emir Mesud hilat giydirip ayrıca Muhallêmî bölgesine müsellim/yönetici yapmıştır. Baluken, "Hasankeyf Eyyûbîleri", s. 272.

²⁶ Örneğin Şenbû mirliğı hâkimi Zeynel Bey'in oğullarından İbrahim Bey'i Elbak hâkimliğine gönderirken Zekeriya Han Bey'i kendi yanında bıraktı. Sonrasında Zekeriya Han Hakkari hâkimliğı tahtında iken oğlu Şeref Bey Elbak, Zeynel Bey Şitak, Yahya Bey'i ise Gevaş ve Mükûs'te yöneticilik yapmışlardır. Alikılıç, **İrisân Beyleri**, s. 68-70; Şeref Han-ı Bidlîsî de eseri Şerefname'de Bitlis mirliğinin büyüklüğünü de göstermek için diğer mirliklerin hükümdarları mirzadelerini bu mirliğe gönderdiklerini belirtirken, eserinin birçok yerinde Kürt mirliklerindeki lala'lardan bahsetmiş ve kendi lalası olan Şeyh Emir Bilbasî olduğunu ifade etmiştir. Bitlisi, **Şerefname**, s. 478; Ayrıca iyi bir eğitimden geçen Kürt mirzadeler bazen kendileri de büyük devletlerin şehzadelerine lalalık yapmışlardır. Örneğin Eğil'deki Buldukan mirliğı hâkimlerinden Kasım Bey b. Şah Muhammed Bey bilim ve edebiyat sahasındaki yetkinliğı, güzel ahlakı ve cesaretinden dolayı Akkoynlu hükümdarların çocuklarına lalalık yapmıştır. Bitlisi, **Şerefname**, s. 227.

²⁷ Kürt mirlikleri Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra Osmanlı tarafından buralardaki vakıfların kayıtları evkâf defterlerinde tutulmuştur. Örneğin Diyar-ı Bekir bölgesindeki Kürt mirliklerinde bulunan vakıflar 14 Ramazan 974/1567 tarihli *Defter-i Evkâf ve Emlâk-ı Vilâyet-i Diyâr-ı Bekir* deftere işlenmiştir. Yine benzer şekilde, bu defterin içinde bulunan *Defter-i Evkâf-ı Kazâ-i Hasankeyf* ve *Defter-i Evkâf ve Zâviye-i Kazâ-i Hasankeyf Der Vilâyet-i Diyâr-ı Bekir* isimli iki ayrı deftere Melikan Beyliğı vakıfları işlenmiştir. Bkz. 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekir; Ayrıca bu vakıflar tutulan *şer'iyye sicilleri* ve *tapu tahrir defterlerinde* kaydedilmişlerdir. Siirt vakıfları için bkz. Uğur Demlikoğlu, "998 ve 1112 Numaralı Tapu Tahrir Defterlerine Göre Siirt Vakıfları (1526-1566)", **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi SBD**, s. 44, Ağustos 2018, s. 40-61; Bitlis Şer'iyye Sicilleri için bkz. Halit Baş, "Şer'iyye Sicili Kayıtlarına Göre Bitlis Vakıfları ve Vakıf Eserleri (1878-1910)", **Bitlis Eren Üniversitesi SBE Dergisi**, c. 4, s. 1, Haziran 2015, s. 47-60.

²⁸ Yine aynı medresenin vakıf gelirlerinin yanında burda okuyan öğrencilerin haftalık yemek listesi, aldıkları harçlıklar, ders veren müderrislerin maaşları, medreseyle ilgili her kaydın tutulduğu medrese kayıt defteri hakkında bilgiler verilmiştir. Nitekim özelde Zeynel Bey medresesi için verilen bu bilgiler aynı zamanda Kürdistan coğrafyasında diğer Kürt mirlikleri tarafından himaye edilen medreselerin genel yapısını anlamamız için bizlere önemli bilgiler vermektedir. Bkz. Salihê Kurê Xan Budaq, **Dîroka Nijada**

Şêrwan, s. 34-36; Kürt mirliklerinde medreseler bu şekilde vakıflarla ekonomik olarak destelenirken XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mirliklerin lağv edilmesiyle birlikte mirlik medreselerinin beslendikleri sistem bozulmuş ve nihayetinde ortadan kalkmışlardır. Kürt medreseleri üzerine yapılan araştırmalar ise mirlikler sonrasında ortaya çıkan köylerdeki hücre tarzı eğitim veren küçük çaptaki dini eğitim kurumları üzerinde yoğunlaşmış ve bunları Kürdistan medreseleri, Şark medreseleri, Medresetu'l-Ekrâd gibi isimler altında adlandırmışlardır. Bu yüzden günümüzde insanların hafızasında oluşan Kürt medreseleri imgesi bu küçük çaptaki köy hücreleridir. Örnek olarak birkaç çalışma için bkz. Zeynelabidîn Zinar, **Xwendina Medresê**, Pencînar, Stockholm 1993; Mela Birhanê Tarînî, **Medrese ji Her Aliyî ve Medreseyên Me**, Şîn, Ankara 2011; M. Halil Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, Beyan, İstanbul 2009; Şakir Epözdemir, **Medreseyên Kurdistanê di Dewra Mîran û Neqşebendiyan**, Nûbihar, İstanbul 2015; Kadri Yıldırım, **Kürt Medreseleri ve Âlimleri, Cami ve Hücreler**, c. III, Avesta, İstanbul 2018; 'Abd-Allâh Mardûk, "Education The Madrasa in Sunni Kurdistan", **Encyclopædia Iranica**, (online edition) 2011, (ulaşım tarihi 28.03.2018).

²⁹ Soran Beyliğin eşlerinin sahip oldukları bu kütüphanelerden kalan mevcut elyazmaları ve bu yazma üzerindeki mezkûr kişilerin sahip olduğunu gösteren mühürlerle birlikte günümüzde Bağdat *Daru'l-Seddâm li'l-Mahtutat Kütüphanesi*'nde elyazmalar bölümünde muhafaza edilmektedir. Bkz. Mihemed Elî Qeredaxî, **Bûjandinewey Mêjûy Zanayanî Kurd le Rêgey Destxetekanyanewe**, c. I, Çapxaney Wemiyyd, Bexda 1998, s. 84-86; Bunların yanında Qeredaxî bu eserinde *Daru'l-Seddâm li'l-Mahtutat Kütüphanesi*'nde mevcut olan elyazmaların tasnifini yaparak, hangi elyazmanın hangi mirliğin hangi medresesinde, ne zaman ve kim tarafından yazıldığını inceleyen geniş ve detaylı bir araştırma yaparak bu bilgilerini özellikle on ciltten oluşan adı geçen eserinin yanında diğer çeşitli eserlerinde yazmıştır.

³⁰ Şem'î, 1682'de Türkçe'ye tercüme ettiği Şerefname'de Mevlana Muhammed Berkal'î'nin ve diğer nice fazilet sahiplerinin Kürtçe dilini makbul tuttuklarından bahsetmiştir. Bkz. Şem'î, **Terceme-i Tevârîh-i Şeref Hân**, s. 50; Bitlisi, **Şerefname**, c. I, s. 377.

³¹ Şem'î, benzer şekilde aynı ifadeleri Mela Muhyiddinê Cizîrî için de kullanmış, kendisinin Kürtçeyi diğer dillere tercih ettiğini belirtmiştir. Bkz. Şem'î, **Terceme-i Tevârîh-i Şeref Hân**, s. 50; Bitlisi, **Şerefname**, s. 173.

³² Mezkûr alim için düzenlenen sempozyumda bildirilen çeşitli sunumlarda alimin hayatına, eserlerine, önemine ve diğer alimlerle olan ilişkisine değinilmiştir. Bkz. **Mecmû'ayê Meqalat Kongreyê Beynelmîleliyê Bozorgdaşt Mamosta Mela Ebûbekir Musennif**, İdareyê Ferheng ve Erşadê İslamî Şehrîstanê Merivan, Merivan, Ordîbîhişt 1391.

Administrative Structure and Institutions in Kurdish Principalities Statu

Abstract:

Kurdish emirates have established their power in their geographies since the early periods of the XIVth century. Kurdish emirates, which took their place on the stage of history in the form of uncomplicated states, came to power under different statuses in various periods. Of course, the power structure in question necessitated the establishment of certain administrative structures and institutions in the emirates. In this respect, like other states and similar governments in the Islamic geography, the Kurdish emirates resorted to many devices in order to legitimise their power and consolidate their dominance. In addition to the administrative structure, they have similarly established various institutions. In this study, the status of Kurdish emirates will be described in a general framework in terms of their administrative structure and institutions.

Keywords: Kurdish Emirates, Status, Administrative Structure, Educational Institutions, Religious Institutions.

Struktura Îdarî û Saziyên Di Mîrekiyên Kurdan de Rewşa

KURTE:

Mîrnişînên kurdan ji destpêka sedsala XIyan vir de hêza xwe li erdnîgariyên xwe ava kirine. Mîrnişînên Kurdan ên ku bi şiklê dewletên bê alozî li ser dika dîrokê cihê xwe girtin, di serdemên cihê de di bin statûyên cuda de hatin ser desthilatdariyê. Helbet pêkhatiya hêzê ya navborî pêwîstî bi avakirina hin sazî û dezgehên îdarî li mîrnişînan hebû. Di vî warî de mîna dewletên din û herêmên mîna wan ên erdnîgariya Îslamê, Mîrnişînên Kurdan jî ji bo ku desthilatdariya xwe ragihînin û serweriya xwe xurt bikin serî li gelek amûran dan. Ji bilî avahiya îdarî, wan bi heman awayî sazîyên cuda ava kirine. Di vê lêkolînê de wê, rewşa mîrnişînên kurdan di çerçoveyek giştî de ji aliyê sazûmana rêveberî û sazûmanên wan ve wê were vegotin.

Peyvên Sereke: Mîrnişînên Kurdî, Rewş, Avaniya Îdarî, Saziyên Perwerdeyê, Saziyên olî.